

Gizli Yara: Ahlaki Yaralanma

Öz: Ahlaki yaralanma (AY) belki insanlık tarihinin başlangıcından bu yana tecrübe edilen ancak bilimsel tarih bakımından çok yakın bir zamanda ortaya çıkan ve üzerinde yürütülen araştırmaların sayısının sınırlı olduğu ve ağırlıkla Batı kaynaklı çalışılan bir olgudur. Potansiyel ahlaki yaralayıcı olaylara (PAYO), eylemlere ve tecrübelerle maruz kalma sonucunda suçluluk, utanç, ihanet gibi semptomlarla ortaya çıkan davranışsal, duygusal, psikolojik, sosyal, ahlaki, varoluşsal, manevi ve dini boyutları olan bir yapısı vardır. Travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) ile ortak ve ayrıştırdıkları noktaları bulunmakta birlikte ondan farklı olan AY'ın henüz yerleşik bir tanısı yoktur. AY'ın yaygın olarak tecrübe edilebildiği alanlar ilk olarak tespit edildiği askeri kurumlardır. Askerî personelin yanı sıra sağlık çalışanları ve adli personel gibi farklı meslek grupları arasında da AY söz konusu olabilmektedir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması ile AY olgusu hakkında derinlemesine bilgi verilmesi amaçlanmakta ve bundan sonra konu üzerine yürütülecek araştırmalar için birtakım önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Ahlaki Yaralanma, TSSB, Maneviyat, İnanç, Manevi Danışmanlık.

The Hidden Wound: Moral Injury

Abstract: Moral injury (MI) is a phenomenon that has been experienced since the beginning of human history, but emerged very recently in terms of scientific history, and the number of studies on it is limited, and it is predominantly a Western-sourced phenomenon. It has a structure with behavioral, emotional, psychological, social, moral, existential, spiritual, and religious dimensions that appear with symptoms such as guilt, shame, betrayal as a result of exposure to potentially morally injurious events (PMIE), actions, and experiences. MI has common and divergent points with post-traumatic stress disorder (PTSD). However, MI, which is different from PTSD, has no established diagnosis yet. The areas where MI can be experienced commonly are in the military institutions where it is first detected. In addition to military personnel, MI can also occur among different occupational groups including healthcare workers and judicial personnel. In this study, it is aimed to provide in-depth review about the phenomenon of MI through literature review, which is one of the qualitative research methods, and some suggestions are made for future research on the subject.

Keywords: Psychology of Religion, Moral Injury, PTSD, Spirituality, Spiritual Counseling.

Merve
Altınlı
MACİÇ**
ID

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı. E-Posta: merve.altinli.maciç@ikcu.edu.tr – ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7876-2908>.

Giriş

Kohlberg'ün klasik hipotetik Heinz ahlaki ikileminden¹ farklı olarak, hayatın çeşitli kritik dönemlerinde yapmak durumunda kaldığımız gerçek tercihlerde ikilemler yaşayabilmekteyiz. Bu ikilemler, bizlerin o güne kadarki sahip olduğumuz ahlaki kodlarımızı, algılarımızı, inançlarımızı ve değerlerimizi tehdit edebilmektedir. Bu tercihlerimizin yanı sıra yaşamış olduğumuz travmatik olaylar, doğru olduğunu düşündüğümüzün aksine eylemlerde bulunmak, böyle eylemlere tanık olmak veya bunları engelleyememek ahlaki hassasiyetlerimizi sarsabilmekte ve zedeleyebilmektedir. İkilemler karşısında yapmış olduğumuz seçimlerimiz ve içerisinde bulunduğumuz diğer durumlar neticesinde fiziksel, duygusal, psikolojik, sosyal ve manevi yönden olumsuz etkilenebilmekteyiz. Bu olumsuz etkiler çok ileri boyutlara varabilmekte, sağlıklı ve bütünlük içinde bir hayat yaşamamıza engel olabilmekte ve ciddi sorunlara, depresyona, hatta intihara sebebiyet verebilmektedir. Tüm bu yaşadıklarımızla ortaya çıkan derinden etkileyici sonuçlara yol açan durum *ahlaki yaralanma* (AY)'dir. Travmatik olaylar karşısında tecrübe edilen, insana yansıyan etkileri geç de olsa ortaya çıkan ve uzun sürebilen, travma sonrası stres bozukluğundan farklı olan ahlaki yaralanma konusu, belki insanlığın başlangıcından bu yana bireysel hayatlarda meydana gelip kişinin çevresine ve sosyal hayatına yansımaları olan bir konudur. Ancak bilimsel olarak araştırılması, klinik yapılar ve terimlerle tanımlanması ve tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi yakın zamanlara dayanmaktadır.² Sağlık, ruh sağlığı, medya, ordu içinde ve dışında sağlık ihtiyaçlarının karşılandığı organizasyonlarda ve çeşitli bilimsel ve uygulamalı disiplinlerde AY konusuna yönelik bir ilgi patlaması olmuştur.³ Çoğunlukla Batıda ve genellikle Hristiyan örneklem üzerinde çalışılan bu konu diğer ülke ve kültürlerde henüz pek ele alınmamaktadır. Bu sınırlılığın yanı sıra AY konusunda yürütülen çalışmaların daha başka bir takım sınırlılıkları bulunmaktadır. Yürütülen çalışmalarda karma yöntemler pek kullanılmamakta ve boylamsal araştırmalar yapılmamaktadır. Bu sendromun farklı bireylerde, meslek gruplarında, organizasyonlarda ve kültürel bağlamlarda nasıl tecrübe edildiği araştırılmalıdır. Karma ve boylamsal araştırmaların yapılmıyor olmasının bir nedeni olarak da kabul edilebilecek olan kültürel olarak uygun, geçerli ve güvenilir ölçeklerin yokluğu veya azlığı da AY araştırmalarına bir kısıtlama

¹ Lawrence Kohlberg, "The development of Children's Orientations toward a Moral Order: I. Sequence in the Development of Moral Thought". *Vita Humana* 6/1-2 (1963), 19.

² William P. Nash, vd. "Psychometric Evaluation of the Moral Injury Events Scale. *Military Medicine* 178/6 (2013), 646-652, 647; Carey, Lindsay Brian. vd. "Moral Injury, Spiritual Care and the Role of Chaplains: An Exploratory Scoping Review of Literature and Resources". *J Relig Health* 55 (2016), 1218-1245, 1219; Alison O'Connor, A. "Moral injury". *Therapy Today* (March) (2021), 35-37, 35.

³ Brett T. Litz vd. "Defining and Assessing the Syndrome of Moral Injury: Initial Findings of the Moral Injury Outcome Scale Consortium". *Front Psychiatry* 13 (2022), 1-16, 13.

getirmektedir. Kültürel olarak uygun müdahaleler de hâlihazırda sınırlı olan ve AY tedavisi için geliştirilmesi ve test edilmesi gereken önemli unsurlardandır. AY bakım ve tedavisinde karşılaşılan engellerin de ele alınması gerekmektedir. AY'ı önleme ve iyileştirmede organizasyon ve liderliğin kritik rolünün tespiti de önemli ve gerekli görülmektedir.⁴ Bu gibi hususlar özellikle sağlık çalışanları için vurgulanmış olsa da diğer meslek grupları üzerine yapılacak çalışmalarda üzerinde durulması gereken konulardır.

Bu çalışmanın Türkiye’de ve Türk dilinde AY ile ilgili yazılan - tespit edilebildiği kadarıyla - ilk geniş kapsamlı makale olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Nitekim çalışma kapsamında AY ile ilgili bahsedilen tüm tanımlamalar, semptomlar, uygulamalar, tedavi ve yaklaşımlar yabancı dilde (İngilizce) yazılan kaynaklardan alınmış olup ağırlıklı olarak mevcut veriler Batı menşelidir. Bu kavramsal çalışmanın yöntemi, nitel araştırma yöntem ve tekniklerinden biri olan literatür taramasıdır. Makale kapsamında ahlaki yaralanma kavramının tanımı, tarihçesi, tetikleyicileri, semptomları, boyutları, travma sonrası stres bozukluğu ile ilişkisi, tecrübe edildiği alanlar, ölçümü, tedavi yaklaşımları ve son olarak da gelecek çalışmalara öneriler ele alınmaktadır. Bu kısa ve öz kavramsal çalışma ile Türkçe literatüre giriş bağlamında katkı sağlanması ve ileride yürütülecek uygulamalı çalışmalara yönelik fikir verilmesi amaçlanmaktadır.

1. Ahlaki Yaralanma – Arka Plan ve Tanımlar

Pek çok birey yaşamları boyunca etkili bir şekilde yol alabilmek için kullandıkları güçlü ahlaki kodlara sahiptir.⁵ Arapça h-l-k kökünden gelen ahlak kavramı “huy, yaratılıştan gelen özellik, karakter, yapı, mizaç, etik” şeklinde Türk diline çevrilmiştir.⁶ Ahlak, “bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları” anlamına gelmektedir.⁷ Ahlak, ahlaki inançlar, değerler ve duygular ile şekillenen ve yaşam boyu değişebilen, bireysel gelişim, ilişkiler, güven ve emniyetin temellerini atan bir olgudur.⁸ Sosyal davranış için açık veya örtük olarak kişisel veya paylaşılan ailevi, kültürel, toplumsal veya yasal kurallar bütünüdür. Dünyada işlerin nasıl yürümesi ve bir bireyin nasıl davranması gerektiğine dair varsayımlardır.⁹ AY ise bu ahlaki kodların çeşitli

⁴ Shira Maguen, - Brandon J. Griffin, “Research Gaps and Recommendations to Guide Research on Assessment, Prevention, and Treatment of Moral Injury Among Healthcare Workers”. *Frontiers in Psychiatry* 13, 874729 (2022), 1-6, 2-4.

⁵ Brett T. Litz vd. “Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy”. *Clinical Psychology Review* 29/8 (2009), 695-706, 699.

⁶ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 245-246.

⁷ Güncel Türkçe Sözlük, “Ahlak” (Erişim 18 Aralık 2022).

⁸ William P. Nash, - Brett T. Litz, “Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members”. *Clinical Child and Family Psychology Review* 51 (2013), 1-8, 369.

⁹ Litz vd. “Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention

sebeplerle zarar görmesidir.

AY, psikolojik yaralanmanın bir kategorisidir¹⁰, bazen içsel çatışma olarak da isimlendirilmektedir¹¹ ve derin bir davranışsal, duygusal, psikolojik, sosyal, varoluşsal, manevi ve dinî sıkıntı boyutuna sahip bir olgudur.¹² Kimilerinin vicdan yaraları olarak isimlendirdikleri şey AY'dır.¹³ Deist inançlarına ve dinî kimliğine bakılmaksızın herkese eşit olarak uygulanabilen varoluşsal bir kavramdır.¹⁴ Yakın zamanda literatüre girmiş bir sendrom olarak kabul edilmektedir.¹⁵ Henüz üzerinde anlaşmaya varılmış bir tanımla akıl hastalığı biçimi, teşhis edilebilir ruhsal bir bozukluk veya klinik durum olarak sınıflandırılmamış ve Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı (DSM-5)'nin yeni versiyonunda¹⁶ yer almamış olsa da AY, travma sonrası stres bozukluğuna (TSSB) bir ek olarak veya yeni bir sendrom olarak kavramsallaştırılmaktadır.¹⁷ TSSB ve diğer psikiyatrik durumlardan ayırt etmek üzere psikolojik, sosyal ve mesleki işlevsellik üzerindeki etkilerinin incelenmesi için daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulan bir sendromdur.¹⁸ Çünkü sağlık ve iyi oluş üzerindeki potansiyel etkileri bir bütün olarak çok az bilinmektedir.¹⁹ Henüz TSSB gibi yerleşik bir tanı değildir.²⁰ Bir tür travma olarak kabul edilmektedir.²¹

Strategy", 699.

¹⁰ Jonathan Shay, "Casualties". *Daedalus, The Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 140/3 (2011), 180-188, 182.

¹¹ Harold G. Koenig, vd. "Rationale for Spiritually Oriented Cognitive Processing Therapy for Moral Injury in Active Duty Military and Veterans With Posttraumatic Stress Disorder". *The Journal of Nervous and Mental Disease* 205/2 (2017), 147-153, 147.

¹² Jinkerson, Jeremy D. "Defining and Assessing Moral Injury: A Syndrom Perspective". *Traumatology* 22/2 (2016), 122-130, 126; Litz vd. "Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy", 697.

¹³ Nancy J. Ramsay, "Spiritual Care for Veterans and Their Families Affected by Moral Injury: How Faith Communities Can Help". Brad E. Kelle (ed.), *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*. (London: Lexington Books, 2020), 111-122, 111.

¹⁴ Grace W. Yan, "The Invisible Wound: Moral Injury and Its Impact on the Health of Operation Enduring Freedom/ Operation Iraqi Freedom Veterans". *Military Medicine* 181/5 (2016), 451-458, 451.

¹⁵ Harold G. Koenig, vd. "Religion and psychiatry: Recent Developments in Research". *BJ Psych Advances* 26 (2020), 262-272, 268.

¹⁶ WHO. *The World Health Organization International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, Tenth Revision*. (Geneva: World Health Organization, 2002-2017).

¹⁷ Jones, Edgar. "Moral Injury in a Context of Trauma". *BR J Psychiatry* 216/3 (2020), 127-128, 127.

¹⁸ Harold G. Koenig, "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD". *Religions* 9/86 (2018), 157-170, 158.

¹⁹ Yan, "The Invisible Wound: Moral Injury and Its Impact on the Health of Operation Enduring Freedom/ Operation Iraqi Freedom Veterans", 451.

²⁰ Koenig, "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD", 158

²¹ Jinkerson, "Defining and Assessing Moral Injury: A Syndrom Perspective", 122.

AY, TSSB olan askerî personel arasında tespit edilerek tanımlanmıştır.²² Aktif ordu personeli ve gaziler arasında savaş tecrübesinden kaynaklanan TSSB semptomları taşıyanlar arasında çok yaygındır.²³

AY'dan söz eden ilk kişi bir Vietnam savaşı gazisi ve filozof olan Camillo Mac Bica'dır.²⁴ Gazi İşleri Departmanında görev yapmakta olan psikiyatrist Jonathan Shay ise, 1990'larda Vietnam Savaşının Amerikalı gazilerinin maruz kaldıkları travma sonrası stres bozukluğunun kalıcı doğasını açıklamaya çalışırken akıl hastalığı ve AY arasındaki bağlantıyı tespit etmiştir.²⁵ Shay, Vietnam gazileri ile yapmış olduğu çalışmasında elde ettiği veriler ışığında AY'ı savaş travmalarının hayat boyu psikolojik yaralanmaya sebebiyet veren temel ve önemli bir parçası olarak ifade etmiştir.²⁶ Ancak o zamanlar AY kavramı klinisyen ve araştırmacıların dikkatini çekmeyi başaramamıştır. Hatta savaş boyunca söz konusu olan eylemler ve deneyimlerin neden olduğu ahlaki ikilemler, etik sorular ile eylemler ve tecrübelerin neden olduğu suçluluk konuları 1980'lerin başlarından beri üzerinde akademik tartışmaların yapıldığı konulardır.²⁷ Ancak verilerin elde edildiği sistematik araştırmaların yakın zamanda yürütülmesinden dolayı birçok ruh sağlığı uzmanının AY'ı bilmiyor olması muhtemeldir.²⁸ Irak ve Afganistan'da askerlerin görevlendirilmelerinin ardından kavram tekrar gündeme gelmiş ve 2009 senesinden itibaren de ivme kazanarak klinik ifadesi araştırılmaya başlanmıştır.²⁹ Sistematik bir inceleme Amerikalı gazilerin çeşitli terapilerle travma sonrası stres bozukluğu için tedavi edilmelerine rağmen %60-72'sinin tedaviden sonra travma sonrası stres bozukluğu belirtilerini göstermeye devam ettiklerini göstermektedir.³⁰ Bu nedenle AY'ın ya bu tedavilerin ele almakta başarısız olduğu travma sonrası hastalığın bir unsuru olduğu ya da bu tedavilerin etkili bir şekilde çalışmasını engelleyen bir olgu olduğu varsayılmıştır.³¹

²² Koenig vd. "Religion and psychiatry: Recent Developments in Research", 268.

²³ Koenig, "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD" 165.

²⁴ Jamieson, Nikki vd. "Military moral injury: A concept analysis". *International Journal of Mental Health Nursing* 29 (2020), 1049-1066, 1052.

²⁵ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 127.

²⁶ Jonathan Shay, *Archilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*. (Atheneum Publishers/Macmillan Publishing Co, 1994), 20.

²⁷ Örn. Matthew J. Friedman, "Post-Vietnam Syndrome: Recognition and Management". *Psychosomatics* 22/11 (1981), 931-942.

²⁸ Koenig, Harold G. vd. "Assessment of Moral Injury in Veterans and Active Duty Military Personnel With PTSD: A Review". *Front. Psychiatry* 10 (2019), 443-458, 444.

²⁹ Litz vd. "Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy", 699.

³⁰ Steenkamp, vd., 2009; akt. Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 127.

³¹ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 127.

İlk olarak askerî bağlamda ele alındığında AY, muharebe operasyonlarında düşman savaşçıları veya masum sivilleri öldürme veya sakat bırakma, masumları veya diğer muhاریleri koruyamama veya başkalarının bu şekilde davrandıklarını gözlemleme durumlarında ahlaki sınırların aşılmasının ardından ortaya çıkan olumsuz duygular olarak tanımlanmaktadır. Oybirliği ile kabul edilmiş, üzerinde uzlaşmış bir tanımlı olmayan hatta yaralanma kavramının bile kullanımının tartışıldığı AY sendromu çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır.³² Richardson ve arkadaşları AY tanımları üzerine yaptıkları sistematik incelemede literatürde 12 adet farklı tanım olduğunu tespit etmişlerdir.³³ Bu tanımlar Şekil 1’de verilen tabloda yer almaktadır. Literatürde AY kavramı için bu kadar çok tanımın olması kavramın göreceli yeniliğinin, gelişen doğasının ve kavramı tam olarak anlamak, düzenlemek ve uygulamak için gösterilen klinik ve ampirik çabaların bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.³⁴

Literatürde baskın olarak yer alan ve yaygın olarak kullanılan iki tanım Jonathan Shay’e³⁵ ve Litz ile arkadaşlarına³⁶ aittir. Bu tanımlardan bireyin aktör olarak varsayıldığı ilkinde göre AY, yüksek riskli bir durumda kişinin kendisinden başka yasal yetkiye sahip biri tarafından doğru olana ihanet edilmesinin psikolojik sonucu olarak bireyde ortaya çıkmaktadır.³⁷ İkinci tanıma göre ise AY, derinden sahiplenilen ahlaki inançları ve beklentileri ihlal eden eylemlerde bulunmak, onları engellemekte başarısız olmak, onlara tanık olmak veya bu eylemler hakkında bilgi edinmektir.³⁸ AY, stresli veya travmatik bir yaşam olayının bir sonucu olarak bireyin temel ahlakına veya ahlaki dünya görüşüne verilen zarar olarak karakterize edilmektedir.³⁹

³² Jan Grimell, “Veterans, the hidden wounds of war, and soul repair”. *Spiritual Care* 7/4 (2018), 353-363, 355.

³³ Natalie M. Richardson, vd. “Defining Moral Injury amon Military Populations: A Systematic Review”. *Journal of Traumatic Stress* 33/4 (2020), 575-586, 578-579.

³⁴ Denov, Myriam “Encountering Children and Child Soldiers During Military Deployments: The Impact and Implications for Moral Injury”. *European Journal of Psychotraumatology*, 13 (2022), 1-17, 5.

³⁵ Jonathan Shay, “Moral Injury”. *Psychoanalytic Psychology* 31/2 (2014), 182-191, 183.

³⁶ Litz vd. “Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy”, 697.

³⁷ Shay, Jonathan. *Odyssey in America: Combat Trauma and the Trials of Homecoming*. (New York: Scribner, 2002); Shay, “Moral Injury”, 183.

³⁸ Litz vd. “Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy”, 697, 700.

³⁹ Yan, “The Invisible Wound: Moral Injury and Its Impact on the Health of Operation Enduring Freedom/ Operation Iraqi Freedom Veterans”, 451.

<u>Alıntı</u>	<u>Tanım: Ahlaki Yaralanma</u>
Litz vd., 2009	"...derinden sahiplenilen ahlaki inançları ve beklentileri ihlal eden eylemlerde bulunmak, onları engellemekte başarısız olmak, onlara tanık olmak veya bu eylemler hakkında bilgi edinmektir."
Shay, 2014	"...yüksek riskli bir durumda kişinin kendisinden başka yasal yetkiye sahip biri (örneğin orduda bir lider) tarafından doğru olana ihanettir."
Drescher vd., 2011	"...kişinin kendisinin veya başkasının motivasyonu veya adil ve etik bir şekilde davranma kapasitesi hakkındaki güveninde ve beklentilerinde bozulmadır. Bu yaralanma, algılanan ahlaksız eylemlere, bu tür eylemlerin durdurulamamasına veya ahlaksız eylemlerin, özellikle de insanlık dışı, zalim, ahlaksız veya şiddet içeren, başkasının acı, ıstırap veya ölümüne neden olan eylemlere tanık olunmasıyla ortaya çıkar."
Shay, 1994	"...yetleştirilen ahlaki değerlere aykırı eylemlere tanık olmak veya bunlara katılmaktan kaynaklanan 'karakterin bozulması'dır."
Shay, 2011	"...yüksek riskli bir durumda meşru otoriteye sahip birinin doğru olana ihanet etmesidir."
Jinkerson, 2016	"...kişinin kendisi veya güvendiği kişiler tarafından derin ahlaki inançlarını ihlal edildiğinin algılanmasının ardından ortaya çıkan psikolojik, varoluşsal, davranışsal ve kişilerarası sorunları içeren belirli bir travma sendromu (yani ahlaki açıdan yaralayıcı deneyimler)dir."
Brook ve Lettini, 2013	"...temel ahlaki inançları ihlal etmekten utanç, keder, anlamsızlık ve pişmanlık duygularını içeren derin bir ihlal duygusudur."
Gray vd., 2012	"...ahlaki ve etik davranış hakkında derinden tutulan inançlar ve beklentiler aşıldığında ortaya çıkan utanç, kendini sabote etme, öfke ve moral bozukluğu sendromunu tanımlamak için kullanılan bir terimdir."
Shay, 2002	"...gücü elinde tutan birinin yüksek riskli bir durumda 'doğru olana' ihanet etmesidir."
Stein vd., 2012	"...(başkasının/sivilleri öldürmek veya yaralamak, tecavüz, vahşet, [ihanet] gibi) ahlaki veya etik standartların büyük ihlali olarak algılanan eylemi [işlemek] veya eylemin [tanığı veya kurbanı olmak]tır."
Farnsworth vd., 2017	"...ahlaki acı deneyimini yönetmek, kontrol etmek veya bunlarla başa çıkmak için mahiyetli, işlevsiz ve/veya uygulanamaz girişimlerden kaynaklanan ek psikolojik, sosyal ve ruhsal ıstıraptır."
Nash ve Litz, 2013	"...mevcut sosyal ve manevi kaynaklar göz önüne alındığında, kişinin mevcut gelişim aşamasında bilgi işleme kapasitesini aşan ahlaki inanç sistemlerine yönelik bir meydan okumanın sonucudur."

Şekil 1. Literatürde yer alan AY tanımları.⁴⁰

Bir başka tanıma göre AY, utanç, keder, anlamsızlık ve temel ahlaki inançları çığnemekten dolayı pişmanlık ve vicdan azabı duymayı içeren derin bir ihlal

⁴⁰ Richardson, vd. "Defining Moral Injury among Military Populations: A Systematic Review", 578-579.

duygusudur, içsel bir çatışmadır ve ruhta meydana gelen bir yaradır.⁴¹ Bir diğer tanıma göre ise AY, savaş alanı olaylarına tanık olduktan veya bu olaylara dâhil olduktan sonra ortaya çıkan, kişinin temel insanlık duygusuna meydan okuyan suçluluk, utanç, öfke, kendini sabote etme davranışları, ilişkisel, manevi, varoluşsal sorunlar ve sosyal yabancılaşmadan oluşan bir grup semptomu yakalamaya çalışmaktadır.⁴² Bir başka tanımla ifade etmek gerekirse AY, bir kişinin ahlaki inançları ve kodları içinde veya ahlaki inançları ve kodlarının ihmal veya görev yoluyla, bir çatışma, ihlal veya ihanetten kaynaklanan varoluşsal, psikolojik, duygusal ve manevi travma olan ahlaki travmadır.⁴³

Fonksiyonel bir yaklaşımla AY, *ahlaki acı* (moral pain) deneyimini yönetmek, kontrol etmek veya bunlarla başa çıkmak için işlevsel olmayan maliyetli ve/veya işe yaramaz girişimlerden kaynaklanan genişletilmiş sosyal, psikolojik ve manevi acı olarak da tanımlanmaktadır.⁴⁴ Ahlaki yaralanmanın bu tanımı, Litz ve arkadaşlarının tanımlaması gibi yaklaşımlarda yer alan ve tartışılan kendini sabote etme, madde kullanımı, davranışsal kaçınma ve sosyal izolasyon gibi uyumsuz davranışları içermektedir. Ancak bunları, diğer sıkıntı biçimlerine karşı ahlaki acıdan kaçınma veya ahlaki acıyı kontrol etme ile bağlantılı olarak işlevsel bir şekilde özellikle tanımlanmaktadır. Çünkü ahlak doğası gereği topluluk üyelerinin ilişkilerini yöneten sosyal bir yapı olduğu için AY'nın tezahürlerinin de bireyin ilişkilerinin sayısı ile kalitesini ve bireylerin iş, okul, dinî gelenekler gibi topluluk yaşamı aktivitelerindeki anlam bulma yeteneklerini etkileyebilmektedir.⁴⁵ AY'nın teşhis edilebilmesi için potansiyel ahlaki yaralayıcı bir olay geçmişine ile birincil ve ikincil semptomlardan en az iki tanesi ve suçluluk kriterlerinin söz konusu olması gerekmektedir.⁴⁶

2. Potansiyel Ahlaki Yaralayıcı Olaylar (PAYO)

Ahlaki yaralanmaya sebep olan olay ve eylemlere “*potansiyel ahlaki yaralayıcı olaylar*” (PAYO) (potentially morally injurious events, PMIEs)⁴⁷, “*potansiyel*

⁴¹ Rita N. Brock - Gabriella Lettini, *Soul Repair: Recovering from Moral Injury after War*. (Boston, MA: Beacon Press, 2013), xiv, 1.

⁴² Joseph M. Currier vd., “Moral Injury, Meaning Making, and Mental Health in Returning Veterans”. *Journal of Clinical Psychology* 00/0 (2014), 1-12, 1-2.

⁴³ Jamieson, vd. “Military moral injury: A concept analysis”, 1060.

⁴⁴ Jacob K. Farnsworth vd., “A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury”. *Journal of Contextual Behavioral Science* 6/4 (2017), 391-397, 392, 395.

⁴⁵ Farnsworth vd., “A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury”, 392.

⁴⁶ Jinkerson, “Defining and Assessing Moral Injury: A Syndrom Perspective”, 126.

⁴⁷ Irene J. Harris vd. , “Spiritually Integrated Interventions for PTSD and Moral Injury”. *Current*

ahlaki yaralayıcı tecrübeler” (potentially morally injurious experiences, PMIEs)⁴⁸ veya *“ahlaki yaralayıcı olaylar*” (AYO) (morally injurious events, MIEs)⁴⁹ denilmektedir. PAYO, bireyin kendisinin veya başkalarının eylemleri tarafından önemli bir ahlaki değerin ihlal edildiğini algıladığı yüksek riskli bir ortamda meydana gelen bir durumdur.⁵⁰ İki kategoride ele alınabilir. Birincisi ihlale dayalı PAYO, ikincisi ise ihanete dayalı PAYO’dur. İhlale dayalı PAYO’da birey kendisinin derinden sahip olduğu ahlaki inanç ve beklentilerine aykırı davranışlarda bulunarak bunları ihlal etmektedir. Kişisel olmasına rağmen daha geniş kültürel ve toplumsal ahlak, beklentiler ve neyin doğru ve adaletli kabul edildiğiyle ilişkilidir. Öldürme eylemi buna bir örnektir. İhanete dayalı PAYO’da ise başkalarının algılanan ahlaki ihlallerine tanıklık etmek veya bu ihlallerin kurbanı olmak söz konusudur. Bir tecavüze şahit olmak ve buna engel olamamak buna örnek olarak verilebilir.⁵¹

İnsanlık dışı ve zalimane her türlü eylem PAYO’nun kapsamına girmektedir. Liderler, akranlar, güvenilir siviller, önemli kişiler veya kişinin kendi ahlaki standartlarına uymaması nedeniyle kendisi tarafından gerçekleştirilen ihanet, düşman savaşıçılara kötü muamele, intikam eylemleri ve sivil mülkün amaçsızca tahrip edilmesi şeklinde orantısız şiddet, sivillerin karıştığı olaylar ve askerî cinsel travma, dost ateşi ve parçalama gibi grup içi şiddet savaş bölgelerinde bireylerde AY’ı meydana getirebilen olaylardır.⁵² Savaşlar, katliamlar, zulümler, vahşet, terör, orantısız veya gereksiz şiddet, terkedilmiş yoldaşlar, ölü bedenler, parçalanmış cesetler, sakatlamalar, eziyetler, kötüye kullanımlar, tecavüzler, acı çekmeye sebebiyet verecek her türlü eylem, öldürme ve yaralı sivillere yardım edememe AY’a neden olabilmektedir.⁵³ PAYO travmatik olaylar olarak ele alınsa

Treatment Options in Psychiatry 8/4 (2021), 1-17, 197.

⁴⁸ Victoria Williamson, “Occupational Moral Injury and Mental Health: Systematic Review and Meta-analysis”. *The British Journal of Psychiatry* 212 (2018), 339-346, 339; Philip Held vd., “Do morally injurious experiences and index events negatively impact intensive PTSD treatment outcomes among combat ceterans?” *European Journal of Psychotraumatology* 12 (2021), 1-11.

⁴⁹ Nash, vd. “Psychometric Evaluation of the Moral Injury Events Scale”, 647.

⁵⁰ Farnsworth vd., “A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury”, 392, 294.

⁵¹ Denov, “Encountering Children and Child Soldiers During Military Deployments: The Impact and Implications for Moral Injury”, 5.

⁵² Nash - Litz, “Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members”, 368.

⁵³ Kent D. Drescher vd. “An Exploration of the Viability and Usefulness of the Construct of Moral Injury in War Veterans. *Traumatology* 17/1 (2011), 8-13; Currier, Joseph M. vd. “Initial Psychometric Evaluation of the Moral Injury Questionnaire-Military Version”. *Clinical Psychology & Psychotherapy* 22 (2015a), 54-63; Flipse Vargas, Alison vd. “Moral Injury Themes in Combat Veterans’ Narrative Responses from the National Vietnam Veterans’ Readjustment Study”.

da hayati tehdit ve/veya cinsel istismar içermeyebilir.⁵⁴

Ahlaki açıdan zedeleyici, zarar verici, yaralayıcı bir olaya tepki olarak disforik (hoşa gitmeyen) ahlaki duygu ve bilişlerin (kendini kınama gibi) deneyimine ise (daha önce de değinildiği gibi) *ahlaki acı* denmektedir. Suçluluk, utanç veya öfke gibi duyguları içeren bu ahlaki acı, ister olaydan hemen sonra ister daha sonra yaşansın, PAYO'ya maruz kalmanın neticesinde ortaya çıkan patolojik olmayan doğal ve beklenen bir sonuçtur. Yani AY yaşayan herkes bir PAYO'ya maruz kalmışken, PAYO'yu veya ahlaki acıyı tecrübe eden herkeste AY gelişmeyebilir.⁵⁵ Çünkü AY bireyin inanç sistemi ve dünya görüşü ile önemli bir uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır.⁵⁶ Ayrıca AY, travmatik olay direkt olarak yaşamı ve güvenliği tehdit etmese bile ortaya çıkabilmektedir.

PAYO'yu tecrübe eden bireyler genellikle farklı şekilde davranmış olmaları gerektiğine inanmaktadırlar ve kendilerini yaptıkları veya yapmadıklarının bir sonucu olarak olumsuz bir şekilde görmektedirler.⁵⁷ PAYO'ya maruz kalmak neticesinde ortaya çıkan ve farklı seviyelerde olabilen olumsuz psikolojik sonuçlar şu şekilde belirtilmektedir: utanç, suçluluk ve iğrenme gibi yoğun olumsuz değerlendirmeler, uyumsuz bir başa çıkma stratejisi olarak bilişsel kaçınmaya güvenme, sosyal geri çekilme, kendini değersizleştirme duyguları ve anlam kaybı gibi depresyon semptomları, intihar, kaygı, düşmanlık, zayıf dayanıklılık, daha az sosyal destek.⁵⁸ PAYO'yu ve bununla ilişkili acıyı AY'dan farklı olarak açıklamak, bu deneyimlerin sonuçlarını tedavi etmekle ilgilenen klinisyenlere daha iyi rehberlik eder.⁵⁹

Traumatology 19/3 (2013), 243-250; Jennifer H. Wortmann, vd. "Spiritual features of war-related moral injury: A primer for clinicians". *Spirituality in Clinical Practice* 4/4 (2017), 249-261, 250; Timothy J. Hodgson, vd. "Moral injury, Australian veterans and the role of chaplains: An exploratory qualitative study". *Journal of Religion and Health* 60 (2021), 3061-3089, 3068-3073.

⁵⁴ Litz vd. "Defining and Assessing the Syndrome of Moral Injury: Initial Findings of the Moral Injury Outcome Scale Consortium", 2.

⁵⁵ Farnsworth vd., "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury", 392, 394-395; Denov, "Encountering Children and Child Soldiers During Military Deployments: The Impact and Implications for Moral Injury", 5.

⁵⁶ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 128.

⁵⁷ Held, "Do morally injurious experiences and index events negatively impact intensive PTSD treatment outcomes among combat ceterans?", 3.

⁵⁸ Williamson, "Occupational Moral Injury and Mental Health: Systematic Review and Meta-analysis", 344.

⁵⁹ Farnsworth vd., "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury", 396.

3. Ahlaki Yaralanmanın Semptomları

AY, etik, zihin felsefesi, epistemoloji, sosyal psikoloji, klinik psikoloji ve psikiyatri gibi disiplinlerde giderek daha fazla tartışma ve çalışma odağı haline gelmektedir. Ancak AY araştırılmaya başlanmasının ardından psikoloji bilimlerinde büyük bir ilgi görmesine karşın psikiyatri alanında yeni yeni ele alınmaktadır.⁶⁰

AY'ın klinik sonuçları temel belirtiler ve ikincil belirtiler olmak üzere iki grupta ele alınabilir. Temel semptomlar arasında suçluluk, utanç, hayatın anlamının sorgulanması veya hayatın anlamının kaybolması gibi manevi/varoluşsal çatışma ve güven kaybı bulunmaktadır. Bu birincil semptomlar ikincil semptomların gelişiminde rol oynamaktadır. İkincil semptomlar ise depresyon, kaygı, öfke, kendine zarar verme ve sosyal problemlerdir.⁶¹ AY'ın karakteristik belirtileri davranışsal, sosyal, psikolojik, kişisel, manevi ve varoluşsal semptomlar olarak da gruplandırılmaktadır. Muhtemel davranışsal ve sosyal sorunlar kişinin kendisini değersizleştirmesi, sosyal olarak kendini geri çekmesi, yabancılaşması, saldırganlaşması, suiistimal ve sosyopatidir. Psikolojik belirtiler depresyon, kaygı ve öfke duygularıyla, kişisel belirtiler kendini küçümseme, kınama, duygularından utanç, suçluluk, kendinden nefret etme ve zarar görmüş hissetmedir. Manevi ve varoluşsal belirtiler ise dinî inanç kaybı, ahlaka olan güven kaybı, anlam kaybı ve kaderciliktir.⁶² AY kavramı memnuniyetsizlik, zevk alamama ile ilişkilendirilmektedir.⁶³ AY daha ileri düzeyde tecrübe edilirse intihara meyil ortaya çıkabilmektedir. TSSB yaşayan gazilerde AY veya manevi sıkıntının eşlik ettiği durumlarda intihar riski daha çok görülmektedir. Dolayısıyla AY'ın ordu personelinde kişinin kendini yaralayıcı düşünce ve tutumları için bir risk faktörü olduğu söylenebilmektedir.⁶⁴ Manevi sıkıntı AY'ın kilit mekanizması olabilir ve tedavi edilmediğinde daha düşük dayanıklılığa, değerlere dayalı faaliyetlerden uzaklaşmaya, sosyal destek kaybına, daha şiddetli TSSB semptomlarına ve intihara neden olabilmektedir.⁶⁵ AY'ın diğer klinik belirtileri, kişinin kendisine yetersiz bakım yapması, alkol ve uyuşturucu kullanımı, başarı veya iyi duygular karşısında geri çekilmek gibi kendini sabote etme davranışları, kafa karışıklığı, şaşkınlık, yararsızlık, umutsuzluk ve kendinden nefret etmeyi gerektiren moral bozukluğu sayılabilmektedir.⁶⁶ AY

⁶⁰ Koenig vd. "Religion and psychiatry: Recent Developments in Research", 268.

⁶¹ Jinkerson, Jeremy D. "Defining and Assessing Moral Injury: A Syndrom Perspective", 122, 126.

⁶² Drescher vd., 2011; akt. Nash - Litz, "Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members", 369.

⁶³ Held, "Do morally injurious experiences and index events negatively impact intensive PTSD treatment outcomes among combat ceterans?", 2.

⁶⁴ AnnaBelle O. Bryan vd., "Moral Injury, Suicidal Ideation, and Suicide Attempts in a Military Sample". *Traumatology* 28 (2014), 154-160, 154-155.

⁶⁵ Susannah R. Kondrath, "Moral Injury and Spiritual Distress: Clinical Applications in Interdisciplinary, Spiritually Integrated Interventions". *Current Treatment Options in Psychiatry* 9 (2022), 126-139, 130.

⁶⁶ Litz vd. "Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention

yaşayan askerler ve gaziler yenilenme ve uzlaşma yolunu görememekte, kendilerini affetmekte başarısız olabilmekte ve kendilerini kınayabilmektedirler. Ayrıca AY tecrübe eden ordu personeli kendilerini izole ederek acı çekeabilmekte, çaresiz ve umutsuz hissedebilmektedirler.⁶⁷

Bunların yanı sıra AY'ın vücut sağlığı üzerinde etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Beden, AY'ı fiziksel bir saldırı olarak algılar ve ona tepki verir. Örneğin birey için yüksek risk taşıyan bir durumda meşru otoriteye sahip birinin doğru olan şeye ihanet etmesi durumu düşünülecek olursa, kişinin kalp atış hızı ve sinir sistemini hemen yanıt verecektir. İnsan beyin/beden, zihin, sosyal aktör ve kültür sakini bir varlıktır ve bunların hiç birinin diğerine ontolojik bir önceliği yoktur.⁶⁸

Biyolojik/fiziksel yaralanma	Psikolojik/duygusal yaralanma	Sosyal/ailevi yaralanma	Manevi yaralanma
Uykusuzluk hastalığı	Ofke ve ihanet	Eş/partner ilişkisinin kesilmesi	Ofke ve ihanet
Ülkeme refleksi	Utangaçlık, ürüntü	Çocuk-ebeven ilişkisinin kesilmesi	Utangaçlık, ürüntü
Alkol kötüye kullanımı	Kendini karşı güven kaybı	Aile ilişkisinin kesilmesi	Kendine karşı güven kaybı
Uyuşturucu bağımlılığı	Başkalarına karşı güven kaybı	Meslekteş ilişkisinin kesilmesi	Başkalarına karşı güven kaybı
Hafıza kaybı	Korku ve kaygı	Mesleki işlev bozukluğu	İnanç/inanç kaybı
Kendi kendini sabotaj etme	Ahlaki çabucumayı yeniden yaşamak/göz önünde canlanma	Profesyonel ilişkisinin kesilmesi	Ahlaki acı/uyumsuzluk
Kendi kendine sarız verme	Kâbuslar	Hukuki sorunlar ve disiplin sorunları	Kendini kınama
İntihar	Kumar bağımlılığı	Tephaluk/kültürel ilişkisinin kesilmesi	Manevi/varoluşsal kriz
	Cinsel/porno bağımlılığı	Sosyal yabandlaşma	Hiyattaki amaç kaybı
	Kendini itiraz		Kâderlilik
	Öz değer kaybı		Bakım kaybı
	Depresyon		Ontolojik anlam kaybı
	İntihar düşüncesi		"Cinli/perili/hayretli" hissetmek

Şekil 2. Ahlaki yaralanmanın biyo-psiko-sosyal-manevi semptomları.⁶⁹

Koenig travma uzmanlarının araştırmaları ve yazılarına dayanarak AY sendromunu karakterize eden teorik olarak temellendirilmiş on ana boyuta işaret etmektedir. Bunların sekiz tanesi psikolojik, iki tanesi ise manevi/dinî boyuttur. Koenig'in oluşturduğu bu onlu kategoriye göre psikolojik boyutta suçluluk, utangaç,

Strategy", 701.

⁶⁷ Litz vd. "Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy", 700-701.

⁶⁸ Jonathan Shay, "Casualties". *Daedalus, The Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 140/3 (2011), 180-188, 186.

⁶⁹ Lindsay B. Carey - Timothy J. Hodgson, "Chaplaincy, Spiritual Care and Moral Injury: Considerations Regarding Screening and Treatment". *Frontiers in Psychiatry* 9, 619 (2018), 1-10, 3.

başkaları tarafından ihanete uğramak, ahlaki kaygılar, anlam/amaç kaybı, bağışlamada güçlük, güven kaybı ve kendini kınama bulunmaktadır. Manevi/dinî boyutta ise manevi/dinî mücadeleler ve dinî inanç/umut kaybı yer almaktadır.⁷⁰ Bir başka çalışmada ise AY'ın psikolojik semptomları utanç, suçluluk ve öfke olarak belirtilirken, manevi semptomları manevi mücadeleler, ahlaki kaygılar, anlam kaybı, kendini kınama, affetmede zorluk, inanç kaybı ve umut kaybı olarak kategorileştirilmektedir.⁷¹

Suçluluk, gazilerin savaş sırasında gerçekleştirilen eylemlerde veya asker arkadaşları ve masum sivilleri koruyamamaktan dolayı sıklıkla yaşadıkları duygulardandır. Böyle eylemlerin kaynağı ne olursa olsun, bu eylemler bireyde kaçınılmaz olarak suçluluk dâhil bir takım ahlaki izler bırakmaktadır. *Utanç* ise her ne kadar sıklıkla suçluluk ile eşanlamlı veya onun yerine kullanılan bir kavram olsa da aslında bu iki kavram birbirlerinden oldukça farklıdır. Utanç daha fazla öz-bilinç ve öz-görüntüleme içermektedir. Kısacası kişisel kimlikle bağlantılı bir duygudur, bir tür kişinin kendi kimliğine zarar verme şeklidir. Utanç onursuz veya uygunsuz bir iş yapmış olmanın bilincinden kaynaklanan benlikle ilgili bir duygudur. Suçluluk ise kişinin başkalarını etkileyen bir suç veya haksız bir fiil işlemesinden dolayı duyduğu pişmanlıktır. Yani utanç kişinin kendisi ile ilgiliyken, suçluluk ise başkaları ile ilgilidir. Bir kişi ya utanç ya suçluluk ya da her ikisini birden deneyimleyebilmektedir. *İhanet* duyguları AY'ın oluşumunda merkezi bir rol oynamaktadır. İhanet duygularının genellikle üç boyutu söz konusu olabilmektedir. Birincisi otorite sahibi birinin öldürme emri vermek gibi bir şekilde ihanet duygusuna yol açmasıdır. İkincisi kişinin kendine veya kendi ahlaki standartlarına ihanetidir. Üçüncüsü ise sivil hayata döndükten sonra uğruna savaşılan bir topluluğun ihanetidir.⁷²

Ahlaki kaygılar, *ahlaki değerlerin ihlali*, AY'ın temelinde bulunmaktadır. Bu ihlal, kişinin kendisi veya başkaları tarafından işlenen derinden sahiplenilen ahlaki veya etik inançların ihlallerini içermektedir. *Anlam kaybı* ve buna bağlı *varoluşsal kaygılar* da AY'ın kilit yönlerindedir. Savaş travması ile mücadele etmekte zorlanan gazilerin genellikle hayatlarında bir anlam kaybı yaşadıkları ve ruh sağlığı uzmanlarından ve özellikle de manevi danışmanlardan sıklıkla yardım istedikleri yapılan çalışmalarda tespit edilmektedir.⁷³ *Affetme zorluğu* TSSB semptomları ile güçlü bir şekilde bağlantılı olan duygulardandır. Savaş sırasında gerçekleştirilen eylemler nedeniyle askerî personelin kendisini ve başkalarını affetmesi, suçluluk,

⁷⁰ Koenig, "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD", 160.

⁷¹ Koenig vd., 2017; akt. Michelle Pearce vd., "Spiritually Integrated Cognitive Processing Therapy: A New Treatment for Post-traumatic Stress Disorder That Targets Moral Injury". *Global Advances in Health and Medicine* 7 (2018), 1-7.

⁷² Koenig, "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD", 160-162.

⁷³ Drescher vd., "An Exploration of the Viability and Usefulness of the Construct of Moral Injury in War Veterans", 2011, 11.

utanç ve kendini kınamak gibi AY'ların üstesinden gelmesinde anahtar rol oynamaktadır. Affetme sayesinde kişi, kendisine ihanet ettiğini düşündüğü otorite figürlerine duyduğu öfkeyi boşaltabilmektedir. Başkaları tarafından affedilmek, Tanrı'yı affetmek ve Tanrı tarafından affedilmek de önemli boyutlardır. *Güven kaybı* ihanet duygularından kaynaklanan ve AY yaşayanları sıklıkla rahatsız eden ve aile ilişkileri ile arkadaşlık ağlarını sürdürme yeteneğini engelleyen bir semptomdur. Kendini kınama ve düşük benlik saygısı da AY'ın anahtar boyutlarından. Çözümlememiş suçluluk, utanç ve kendini affetme zorluğu bu ahlaki duyguları harekete geçirmekte ve neticesinde depresyon hatta intihar meydana gelebilmektedir.⁷⁴

Başta anlam kaybı ve varoluşsal kaygılar olmak üzere psikolojik semptomlar din psikolojisi açısından önem arz etmektedir ancak AY'ın manevi ve dinî boyutu bu disiplinde özellikle merkezi bir yere sahiptir. *Dinî mücadeleler* ve *dinî inancın zayıflaması veya kaybı* AY'ın karakteristik belirtileri arasında yer almaktadır.⁷⁵ Ahlaki değerlerin köklerinin dinî öğretilerde olduğu göz önüne alındığında, AY, dinî inançla mücadele ve inanç kaybı semptomlarını içermektedir.⁷⁶ Yürütülen çalışmalar travma tecrübesi olan bireylerde dinî inançların ve uygulamaların yoğunluğunda değişiklikler yaşandığını ve bu değişikliklerin olumlu yönde olabileceği gibi olumsuz da olabildiğini göstermektedir. Dinî şüphe ve Tanrı'ya duyulan yakınlığın azalması, travma sonrası dindarlıkta azalma göstergelerindedir.⁷⁷ Anlam sistemlerini dinî ve/veya manevi hatlar boyunca organize eden savaş gazileri için PAYO, gazilerin olayların sonuçlarını sorgulamalarına ve/veya Tanrı veya daha yüksek bir güçle olan ilişkilerinde yoğun kargaşaya neden olabilmektedir. Buna karşılık askerler, dinî/manevi topluluklarında rahatsız hissedebilmekte ve başa çıkma için önemli kaynaklar olarak hizmet eden uygulamalardan ve/veya ilişkilerden uzaklaşabilmektedirler, böylelikle manevi mücadeleler, ahlaki açıdan yaralanmış birçok gazi için zihinsel sağlık sorunlarını şiddetlendirebilmekte ve hatta sürdürebilmektedir.⁷⁸ Dinî inancın yanı sıra adaletli bir dünyaya yönelik veya iyi insanların varlığına yönelik inanç kaybı da AY semptomları arasında yer almaktadır.⁷⁹

⁷⁴ Koenig, "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD", 160-162.

⁷⁵ Koenig, vd. "Religion and psychiatry: Recent Developments in Research", 268.

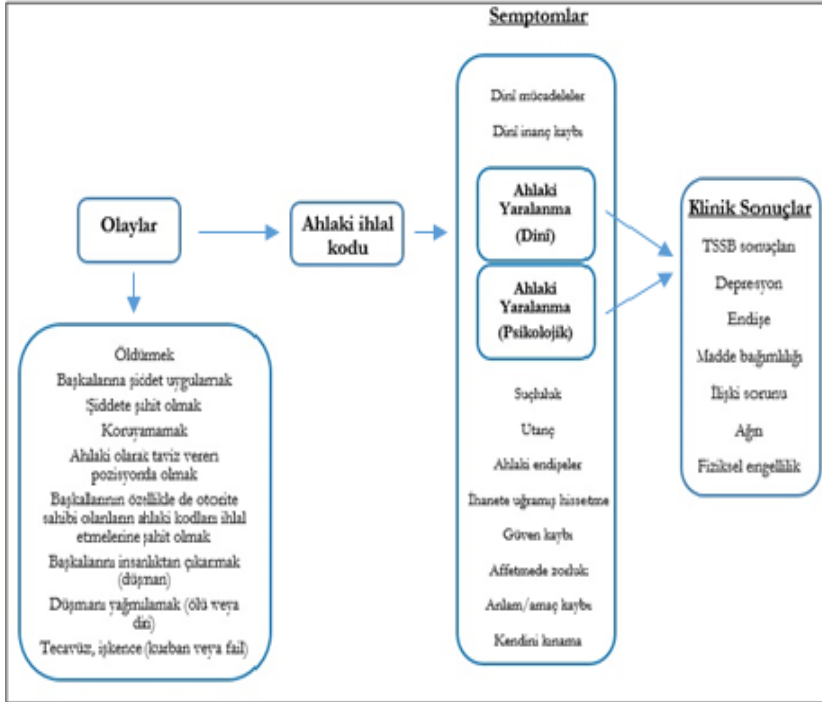
⁷⁶ Sneha Mantri vd., "Identifying Moral Injury in Healthcare Professional: The Moral Injury Symptom Scale-HP". *Journal of Religion and Health* 59 (2020), 2323-2340, 2324.

⁷⁷ Hagar ter Kuile - Thomas Ehring, "Predictors of Changes in Religiosity After Trauma: Trauma, Religiosity, and Posttraumatic Stress Disorder". *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 6/4 (2014), 353-360, 353; Julie D. Yeterian vd. "Defining and Measuring Moral Injury: Rationale, Design, and Preliminary Findings From the Moral Injury Outcome Scale Consortium". *Journal of Traumatic Stress* 00 (2019), 1-10, 9.

⁷⁸ Currier vd., "Moral Injury, Meaning Making, and Mental Health in Returning Veterans", 9.

⁷⁹ Yeterian vd. "Defining and Measuring Moral Injury: Rationale, Design, and Preliminary Findings

TSSB semptomları ile de güçlü bir şekilde ilişkili olan manevi/dinî mücadeleler iyileşmeyi engellemekte ve fiziksel sağlığı olumsuz etkilemektedir. Savaş sırasındaki travma ile ilgili manevi mücadeleler, şiddet, öldürme gibi gerçekleştirilen ve masumları korumak gibi yapılmayan eylemler nedeniyle Tanrı tarafından cezalandırılma duygularını, kişinin kendisini yoldaşlarını saldırı, yaralanma ve ölümden korumadığı için Tanrı'nın gücünü ve kontrolünü sorgulamayı içermektedir. Bunların yanı sıra, askerlik hizmetinin ardından eve dönüş sonrasında inanç topluluğu tarafından terk edilmiş hissetmek ve eğer korkunç olayların yaşanmasına izin veriyorsa Tanrı'nın insanları sevip sevmediği, onları önemseyip önemsemediği veya onlarla ilgilenip ilgilenmediği konusundaki içsel mücadeleler de manevi mücadelelerin kapsamına girmektedir. Bu tür manevi mücadeleler TSSB tedavisinde iyileşme sürecini yavaşlatmaktadır. Gaziler arasında dinî inanç kaybı ve buna bağlı olarak umut kaybı da söz konusu olmaktadır.⁸⁰

Şekil 3. Ahlaki Yaralanma, travmatik olaylar, TSSB ve eşlik eden psikolojik, davranışsal ve fiziksel sonuçlar.⁸¹

From the Moral Injury Outcome Scale Consortium”, 9.

⁸⁰ Koenig, “Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD”, 162.

⁸¹ Koenig, “Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD”, 158.

AY'dan kaynaklanan duygular ve davranışsal zorluklar özetle şu şekilde listelenebilir: Yoğun suçluluk, utanç, öfke, pişmanlık, manevi çatışma, moral bozukluğu, güven, umut, inanç ve anlam kaybı, ayrıca sosyal geri çekilme, kendini affetmede zorluk, kendine zarar verme davranışları ve artan intihar düşüncesi ve girişimleri riski.⁸² AY klinik olarak yorumlanırken dikkat edilmesi gereken bir olgudur ve yanlış kategorileştirilme riski bulunmaktadır. Mesela AY sıkıntı ile ilişkilendirildiğinde bireyin sergilediği etik davranışlar her seferinde tıbbileştirilmeyle karşı karşıya kalabilir veya bir kişi karmaşık ve üzerinde uzlaşamayan bir ikileme kaldığında duyguları klinik olarak patolojikleştirilebilir.⁸³

4. Ahlaki Yaralanma ve Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB)

Travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), travmaya maruz kalma neticesinde ortaya çıkan bir anksiyete bozukluğudur. Bu bozukluk, engellenemeyen düşünceler ve duygularla, travmayı hatırlatan kişilerden, yerlerden veya eylemlerden kaçınmayla, olumsuz düşünce ve duygularla bağlantılıdır ve aşırı uyarılma ile karakterize olan bir rahatsızlıktır.⁸⁴ TSSB tanısı, travmatik olayların başlangıcında veya sonrasında kötüleşen uyarılma ve tepki göstermede iki veya daha fazla belirgin değişikliğin ortaya çıkmasıyla konmaktadır. Bu değişiklikler sinirli davranışlar ve öfke patlamaları, insanlara veya nesnelere karşı sözlü veya fiziksel saldırganlık, pervasız veya kendine zarar veren davranışlar, aşırı uyarılmışlık hali, abartılı irkilme tepkisi, konsantrasyon sorunları, uyku bozuklukları, uykuya dalmada veya uykuda kalmada zorluk veya huzursuz uykudur. Bunlar işlevsel yetersizliğe neden olan temel korku/travma temelli semptom kümesine dayanmaktadır.⁸⁵ Savaşlar, olumsuz çocukluk deneyimleri, cinsel ve fiziksel saldırılar, doğal afetler ve benzeri travmalar TSSB'yi tetiklemektedir.⁸⁶

TSSB için geleneksel tanı kriterleri arasında bulunmayan suçluluk, utanç, ahlaki tutum ve davranışlarda olumsuz değişiklikler, maneviyatta değişiklikler, manevi varoluşsal konular, duygusal sıkıntı, affetmede zorluk, başkalarına güvenme yeteneğinde azalma, sosyal problemler gibi deneyimler askerî personel ve gaziler arasında tespit edilince travmatologlar tarafından yeni bir alternatif model olan AY önerilmiştir.⁸⁷ Kısacası TSSB'nin mevcut tanımları savaşın ahlaki

⁸² Wesley H. Fleming, "Complex Moral Injury: Shattered Moral Assumptions". *Journal of Religion and Health* 61/2 (2022), 1022-1050.

⁸³ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 128.

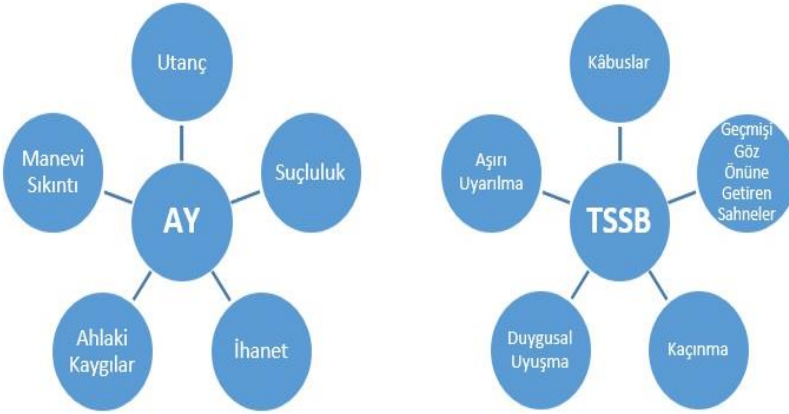
⁸⁴ Harris vd., "Spiritually Integrated Interventions for PTSD and Moral Injury", 197.

⁸⁵ Koenig, "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD", 158.

⁸⁶ Gray vd., 2004; akt. Harris vd., "Spiritually Integrated Interventions for PTSD and Moral Injury", 197.

⁸⁷ Bryan vd., "Moral Injury, Suicidal Ideation, and Suicide Attempts in a Military Sample", 154, 158.

olarak yaralayıcı yönlerini yeterince kapsamamaktadır.⁸⁸ Ruh sağlığı uzmanları ve manevi danışmanlar artan bir şekilde bir teşhis olarak TSSB'nin derin kişisel ve acı verici ahlaki çatışmaları açıklayamayacağı fikrini savunmaktadırlar.⁸⁹ TSSB ile AY'nın semptomları arasında bazı örtüşmeler olsa da ikisi de kendilerine özgü karakterleri olan iki farklı kavramdırlar.⁹⁰ AY, TSSB değildir ve aynı zamanda TSSB gibi yerleşik bir tanısı da yoktur. AY, TSSB ve diğer psikiyatrik durumlardan ayırt edilmesi, birey üzerindeki farklı boyutlarda ortaya çıkan etkilerinin incelenmesi ve tedaviye yanıtının belirlenmesi için daha fazla üzerinde çalışılması gereken bir sendromdur.⁹¹

Şekil 4. Ahlaki yaralanma ve travma sonrası stres bozukluğu temel semptomları.

TSSB teşhislerinden birisi doğrudan veya dolaylı olarak hayatı tehdit eden bir unsura veya cinsel şiddete maruz kalmaktır. Ancak bu maruziyet, AY için mutlaka olması gereken bir şart değildir. Ayrıca TSSB geleneksel olarak kişisel güvenlik korkusu, tehlike, mağduriyet ve patoloji kaynaklı bir bozukluk iken⁹² AY'nın birincil itici gücü utanç duygusudur; burada sosyal normları ihlal etmekten dolayı duyulan bir utanç söz konusudur ve patolojik değil tamamen

⁸⁸ Drescher vd., 2011; akt. Nash, - Litz, "Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members", 368; Nash, vd. "Psychometric Evaluation of the Moral Injury Events Scale", 647.

⁸⁹ Denov, "Encountering Children and Child Soldiers During Military Deployments: The Impact and Implications for Moral Injury", 2.

⁹⁰ Bryan vd., "Moral Injury, Suicidal Ideation, and Suicide Attempts in a Military Sample", 155.

⁹¹ Koenig, "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD", 158.

⁹² Brett T. Litz - Patricia K. Kerig, "Introduction to the Special Issue on Moral Injury: Conceptual Challenges, Methodological Issues, and Clinical Applications". *Journal of Traumatic Stress* 32/2 (2019), 341-349, 344.

sağlıklı ahlaki bir sonuçtur.⁹³ TSSB olan bireyler aynı zamanda AY'dan mustarip olabilirler, ancak AY yaşayan bireyler mutlaka tüm TSSB semptomlarını göstermek zorunda değildirler. AY'ın tanıtılması, TSSB'nin yerini almaz, aksine onu tamamlar, böylelikle de günümüz savaşının benzersiz gerçeklerine ve sonrasında yaşananlara değinmek için hayati olan ahlaki bileşenler konuya dâhil edilmiş olur.⁹⁴

<u>AY</u>	<u>Ortak Noktalar</u>	<u>TSSB</u>
Yaşamı tehdit eden olaylarla ve durumlarla daha az ilişkili	Öfke	Yaşamı tehdit eden olaylarla ve durumlarla daha fazla ilişkili
Derinden sahiplenilen ahlaki inançların ihlali	Depresyon	Kişilik ihlali (yaralanma olmak)
Manevi/dini odak (Tanrı yok, amaç yok)	Endişe	Geçmiş göz önüne getiren sahneler
Vicdan ihlali	Alkol veya uyuşturucu ile kendi kendine tedavisi	Aşırı uyanılma
Kimlik/varoluş odaklı	Güvensizlik	Aşırı tetayakkuz
Duygusal etkiler –	Sosyal sorunlar/geri çekilme	Korku tepkisi
Kendini iyi veya değerli hissetmeme	Kendine olumsuz bakış	Kaçınma (yeniden yaralanma)
Keder/üzüntü/pişmanlık/ihanete uğramış hissetmek	İntihar	Daha fazla araştırma ve fikir birliği
Kendini suçlama, suçluluk ve utanç	İğrenme	Tamı kriterleri
Kendini kinama/kendini sabotaj etme	Kâbuslar/ rahatsız uyku	
Yabancılaşma/izolasyon		
Affedilemezlik (kendini/başkalarını)		
Daha az araştırma		
Daha az fikir birliği		

Şekil 5. Ahlaki yaralanma ve travma sonrası stres bozukluğunun ayırt edici ve ortak özellikleri.⁹⁵

TSSB'ye onunla örtüşen AY eşlik ettiğinde TSSB daha derinden sarsıcı hale gelmekte ve tedavisi daha uzun sürmektedir.⁹⁶ AY, TSSB'ye odaklanan ruh

⁹³ Farnsworth vd., "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury", 392.

⁹⁴ Denov, "Encountering Children and Child Soldiers During Military Deployments: The Impact and Implications for Moral Injury", 6.

⁹⁵ Jamieson, vd. "Military moral injury: A concept analysis", 1052.

⁹⁶ Harris vd., "Spiritually Integrated Interventions for PTSD and Moral Injury", 198.

sağlığı uzmanları tarafından sıklıkla göz ardı edilmekte ve ihmal edilmektedir.⁹⁷ Eğer fark edilmez ve ele alınmazsa, AY, TSSB'nin psikolojik ve farmakolojik olarak etkili bir şekilde tedavi edilmesine engel teşkil edebilmektedir.⁹⁸

5. Ahlaki Yaralanma ve Vicdan Azabı

AY ile bağlantılı olan kavramlardan bir diğeri vicdan azabıdır. Vicdan, vicdanlı, vicdan sahibi, vicdansız, vicdan azabı, vicdani rahatsızlık duymak ifadeleri Türk dilinde yaygınlıkla kullanılmaktadır. İnsan kendisinin veya başkalarının eylemleri ve davranışları karşısında “vicdan azabı duydum” veya “vicdanım sızladı” ifadelerini kullanabilir ve “çirkin bir eylemi gerçekleştirmekten çekindiği zaman “vicdanım el vermedi” diyerek duygularını ifade eder”.⁹⁹ Ahlaki bilgi ve şuura duygunun da dâhil olması ile ahlaki vicdan ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁰ Arapça v-c-d fiilinden türeyen ve mastar halini alan vicdan kelimesi “çoşkunluk, aşk sarhoşluğu, duyarlılık, his, niyet” olarak Türkçeye çevirmektedir¹⁰¹ ve Arapçadan Türk diline çevrilirken anlam daralmasına uğramaktadır.¹⁰² Vicdan, “kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç”tür.¹⁰³ Vicdan azabı ise “yapılan bir işten dolayı duyulan acı, üzüntü” ve vicdan azabı çekmek veya duymak da “yapılan bir işten dolayı üzülmek, pişmanlık duymak” anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁴

Vicdan, süper ego ve ahlaki bir otorite olarak bireyi etkileyebilmektedir.¹⁰⁵ Vicdan, neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair bilgi sağlayan bilişsel yeti ile zorunluluk, pişmanlık, vicdan azabı gibi duyguları içeren duygusal yetinin bir birleşimi gibi görünmektedir.¹⁰⁶ Suçluluk duyguları, vicdan azabı (remorse, pangs of conscience) denilen bir tür acı içermektedir¹⁰⁷ ve “kişinin belli bir

⁹⁷ Koenig, Harold G. vd. “Assessment of Moral Injury in Veterans and Active Duty Military Personnel With PTSD: A Review”, 444.

⁹⁸ Koenig, vd. “Religion and psychiatry: Recent Developments in Research”, 268.

⁹⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’a Göre Vicdanın Kaynağı ve İşlevleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/18 (2003), 138.

¹⁰⁰ Yaşar Türkben. “Erol Güngör’ün Vicdan Anlayışı”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED* 42 (2010), 330.

¹⁰¹ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 963.

¹⁰² Kasapoğlu, “Kur’an’a Göre Vicdanın Kaynağı ve İşlevleri”, 131.

¹⁰³ Güncel Türkçe Sözlük, “Vicdan” (Erişim 18 Aralık 2022).

¹⁰⁴ Güncel Türkçe Sözlük, “Vicdan Azabı”, “Vicdan Azabı Çekmek (Duymak)” (Erişim 18 Aralık 2022).

¹⁰⁵ Sigmund Freud. *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*. Çev. Banu Büyükkal - Saffet Murat Tura. İstanbul: Metis Yayınları, 2012, 17.

¹⁰⁶ Peter Fuss, “Conscience”, *Ethics* 74/2 (1964), 111.

¹⁰⁷ Antony Vergote, *Religion, Belief and Unbelief: A Psychological Study* (Amsterdam, Atlanta: Leuven

duruma bağlı olmaksızın devam eden pişmanlık ve vicdan azabı hali” kronik suçluluk olarak ifade edilmektedir”.¹⁰⁸ Bireyde ahlaki veya vicdani yozlaşma, körleşme ve kayıtsızlığın, vicdansızlığın aksine vicdan azabı duygusu bulunabilmektedir. Vicdan azabı deruni içsel ahlaki bir yaptırımdır.¹⁰⁹ Vicdan azabının benzeri bir ifade de vicdan yaraları şeklinde literatürde geçmektedir. Baskı altında kalarak veya çeşitli olaylara tanıklık etmek neticesinde yaşam ve ölüm arasında bir tercih yapmak durumunda kalan ordu personelini olayın sonrasında saran ve ömür boyu sürebilen, yalnızca kendilerini değil ailelerini etkileyen ve hatta tedavi edilmediğinde nesiller boyu aktarılabilen vicdan yaraları (wounds of conscience) veya ruh yaraları (soul wounds) da AY olarak isimlendirilmektedir.¹¹⁰ “Utanç, keder, anlamsızlık ve temel ahlaki inançları çığnemekten dolayı pişmanlık ve vicdan azabı duymayı içeren derin bir ihlal duygusu, içsel bir çatışma ve ruhta meydana gelen bir yara”¹¹¹ şeklindeki AY tanımının içerisinde de geçmektedir. Günahkârlık, suçluluk, utanç, mahcubiyet, pişmanlık, huzursuzluk gibi kavramlarla ilişkili olan vicdan azabı olgusu, AY’ın neden olabileceği duygular arasında sayılmaktadır. AY konusu ele alındığında vicdan azabı belki de akla gelen ilk Türkçe ifadedir. AY ile vicdan azabı kavramları karşılaştırıldığında ise AY’ın vicdan azabını da bünyesinde barındıran daha geniş bir kapsama sahip olan genel bir şemsiye terim olduğu söylenebilir.

6. Ahlaki Yaralanmanın Ortaya Çıktığı Alanlar

AY olgusu daha önce de değinildiği gibi aktif görev yapan veya emekli ordu personeli ve savaş gazileri ile yürütülen çalışmalar sırasında ortaya çıkan ve genellikle savaş tecrübesi olan askerlerin ahlaki kodlarını ihlal eden olay ve eylemleri gerçekleştirmeleri veya bunlara şahit olmaları neticesinde kendilerinde ortaya çıkan etkiler şeklinde araştırılan bir konudur.¹¹² AY konusu

University Press, 1997), 100.

¹⁰⁸ Z. N. Quiles – J. Bybee. “Chronic and Dispositional Guilt: Relations to Mental Health, Prosocial Behavior, and Religiosity”, *Journal of Personality Assessment* (1997) akt. Çetin, 2018, 31-32.

¹⁰⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Ahlak*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 1946), 158.

¹¹⁰ Nancy J. Ramsay - Carrie Doehring. *Military Moral Injury and Spiritual Care: A Resource for Religious Leaders and Professional Caregivers*. Saint Louis, Missouri: Chalice Press (2019).

¹¹¹ Brock - Lettini, *Soul Repair: Recovering from Moral Injury after War*, xiv, 1

¹¹² Brock - Lettini, *Soul Repair: Recovering from Moral Injury after War*; Nash, - Litz, “Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members”; Litz vd. “Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy”; Shay, “Moral Injury”; Pearce vd., “Spiritually Integrated Cognitive Processing Therapy: A New Treatment for Post-traumatic Stress Disorder That Targets Moral Injury”; Griffin, Brandon vd. “Moral Injury: An Integrative Review”. *Journal of Traumatic Stress* 32/3 (2019), 350-362; Richardson, vd. “Defining Moral Injury among Military Populations: A Systematic Review”.

üzerine askerî personelin yanı sıra yakınları ve aile üyeleri ile yürütülen çalışmalara da literatürde rastlanmaktadır.¹¹³ Polis mesleği de AY'ın tecrübe edildiği alanlardandır.¹¹⁴ AY polisin travmatize olmasına neden olabilmektedir.¹¹⁵

Askerî bağlamın ötesinde farklı alanlarda da AY konusunun önemli olabileceği vurgulanmaktadır. Ancak bu farklı alanlarda PAYO'nun psikolojik etkileri yürütülen çalışmaların azlığı veya henüz yürütülen çalışmaların olmaması nedeniyle pek açık değildir.¹¹⁶ Standartları ihlal etmek, bireyi derinden etkileyen bir travmanın yaşanmadığı durumlarda da AY'a neden olabilmektedir. Dolayısıyla sağlık personellerinin (hayati) bir karar almalarını gerektiren durumlarda da AY ortaya çıkabilmektedir. Özellikle de felaketler sırasında ve kriz dönemlerinde (COVID-19 pandemisinde olduğu gibi) kişisel sıkıntılar ve kısıtlı durumlar altındayken az zaman ve bilgi ile kritik kararların alınması gerekebilmektedir.¹¹⁷ Tıbbi ortamlarda sağlık personelinin ahlaki ve etik inançlarından ödün verdikleri durumlara zorlanmaları ve bunun hastanın zarar görmesi veya ölümüyle sonuçlanması AY'ı kaçınılmaz kılmaktadır. Bu tür ahlaki açıdan yaralayıcı deneyimler, günümüzde artık salgın boyutuna ulaşan bir durum olan klinisyen tükenmişliğine fark edilmeyen derecede olumsuz katkılarda bulunuyor olabilir.¹¹⁸ Bu nedenle AY karşısında savunmasız kalabilen doktorlar ve hemşireler üzerinde çalışmaların yapılması önem arz etmektedir.¹¹⁹ Doktorlar, hemşireler ve tıp öğrencileri gibi sağlık hizmeti personeli araştırmalara konu olmaya başlamıştır.¹²⁰

¹¹³ Nash, - Litz, "Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members".

¹¹⁴ Koenig, Harold G. vd. "Assessment of Moral Injury in Veterans and Active Duty Military Personnel With PTSD: A Review", 444.

¹¹⁵ Konstantinos Papazoglou - Brian Chopko, "The role of Moral Suffering (Moral Distress and Moral Injury) in Police Compassion Fatigue and PTSD: An Unexplored Topic". *Frontiers in Psychology* 8 (1999) (2017), 1-5.

¹¹⁶ Williamson, "Occupational Moral Injury and Mental Health: Systematic Review and Meta-analysis", 339.

¹¹⁷ Maguen, - Griffin, "Research Gaps and Recommendations to Guide Research on Assessment, Prevention, and Treatment of Moral Injury Among Healthcare Workers", 1.

¹¹⁸ Koenig, vd. "Religion and psychiatry: Recent Developments in Research", 268.

¹¹⁹ Eric W. Ford, "Stress, Burnout, and Moral Injury: The State of the Healthcare Workforce". *Journal of Healthcare Management* 64/3 (2019), 125-127, 125-126.

¹²⁰ Esther Murray vd., "Are Medical Students in Prehospital Care at Risk of Moral Injury?" *Emergency Medicine Journal* 35 (2018), 590-594; Ford, "Stress, Burnout, and Moral Injury: The State of the Healthcare Workforce"; Kopacz, Marek S. vd. "It's Time to Talk About Psychian Burnout and Moral Injury". *Lancet Psychiatry* 6/11 (2019), e28; Sneha Mantri vd., "Identifying Moral Injury in Healthcare Professional: The Moral Injury Symptom Scale-HP". *Journal of Religion and Health* 59 (2020), 2323-2340, 2324; Wang Zhizhong vd., "Psychometric Properties of the Moral Injury

Farklı gruplar arasında da AY'ya rastlamak mümkündür. Dinî liderler de AY'a maruz kalabilmektedir.¹²¹ AY'ın görüldüğü gruplardan bir diğeri ise öğretmenlerdir.¹²² Yangın, tıbbi, tehlikeli madde veya benzer acil durumlara müdahale eden meslek görevlerinden olan itfaiyeciler, kolluk görevlileri, sağlık görevlileri, acil tıp teknisyenlerini kapsayan ilk müdahale görevlileri ve gazeteciler de PAYO'ya maruz kalan bireyler oldukları için AY tecrübe edebilmektedirler.¹²³

AY ile yüz yüze olan ahlaki açıdan yaralayıcı durumlarla ve travmatik olaylarla karşılaşan bir diğeri grup ise mülteciler ve sığınmacılardır. Bu grupların olumsuz tecrübeleri arasında umutsuz tehlikeli yolculuklar, açgözlü kaçakçılar, aile üyelerinin ölümleri, şiddet ve cinsel taciz riskleri, insanlık dışı hapis, ileri derecede engelli çocukların ebeveynlerinden zorla ve süresiz bir şekilde ayrılması bulunmaktadır. Bu gibi olağanüstü insan ıstırabı ile ilgili hikâyeleri haber yapan gazeteci ve haberciler de AY tehlikesine maruz kalmaktadırlar.¹²⁴ Ayrıca cinsel saldırı, kürtaj, doğal afetler, ciddi kazalar gibi derin travmaların ardından bireylerde AY'ın meydana gelebildiği anlaşılmaktadır.¹²⁵ Ordu dışındaki bağlamlarda AY kavramı asker ve gaziler üzerine yapılan çalışmalara nispeten çok az çalışılmıştır. Mevcut araştırmalarda sosyo-politik güçlerin, otorite yapılarının ve kurum faktörlerinin özellikle ihanet içeren PAYO'nun koşullarına hangi açılardan katkıda buldukları vurgulanmaktadır. Ordu dışındaki kurumlarda ve bağlamlarda da bu unsurların incelenmesi ile AY olgusunun daha fazla açıklanması gerekmektedir.¹²⁶

Symptom Scale Among Chinese Health Professionals During the COVID-19 Pandemic". *BMC Psychiatry* 20, 556 (2020), 1-10; Koenig, Harold G. - Al Zaben, Faten "Moral Injury: An Increasingly Recognized and Widespread Syndrome". *Journal of Religion and Health* 60/5 (2021), 2989-3011; Sneha Mantri vd., "Prevalence and Predictors of Moral Injury Symptoms in Health Care Professionals". *The Journal of Nervous and Mental Disease* 209/3 (2021), 174-180; Zhizhong Wang, vd. "Moral Injury in Chinese Health Professionals During the COVID-19 Pandemic". *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 14/2 (2022), 250-257.

¹²¹ Talya Greene vd. "Psychological trauma and moral injury in religious leaders during COVID-19". *Psychol Trauma* 12/S1 (2020), 143-145.

¹²² Joseph M. Currier vd. "Morally Injurious Experiences and Meaning in Salvadorian Teachers Exposed to Violence". *Psychological Trauma: Theory, Research, and Policy* 7/1 (2015b), 24-33.

¹²³ Williamson, "Occupational Moral Injury and Mental Health: Systematic Review and Meta-analysis", 339.

¹²⁴ McDonald, Joseph. "What is Moral Injury?: Current Definitions, Perspectives, and Context". Brad E. Kelle (ed.), *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*. (London: Lexington Books, 2020), 7-20, 16.

¹²⁵ Koenig, vd. "Religion and psychiatry: Recent Developments in Research", 268; Koenig, - Al Zaben, "Moral Injury: An Increasingly Recognized and Widespread Syndrome", 2996.

¹²⁶ Coady, Alanna vd. "The Emergence and Development of the Concept of Moral Injury". Brad E. Kelle

7. Ahlaki Yaralanmanın Ölçümü

Bir olayın ahlaki yaralanma kriterlerini ne zaman karşıladığı konusunda henüz bir eşik belirlenememiştir. Çünkü mevcut derecelendirme ölçekleri hala değerlendirilme aşamasındadır.¹²⁷ Bugüne kadar geliştirilmiş ve sıklıkla kullanılan bazı ölçekler şunlardır:

Ahlaki Yaralanma Olayları Ölçeği (The Moral Injury Events Scale, MIES). William P. Nash ve arkadaşları tarafından geliştirilen bu ölçek 9 maddelidir.¹²⁸ Ölçeğin soruları ahlaki olarak yanlış olan şeylere şahit olma, ahlaki değerleri ihlal eden şekillerde davranma veya bir zamanlar güvenilen başkaları tarafından ihanete uğrama hissi ile ilgili maddeler içermektedir. Bu ölçek klinisyen ve araştırmacıların askerî bir bağlamda derinden benimsenen ahlaki inançlarla çelişme potansiyeli olan olaylara maruz kalmayı ölçmelerini sağlayan bir araçtır. Bu araç, AY'ın biyolojik, psikolojik, sosyal ve manevi sonuçlarını değerlendirmek için gerekli bir öncül olan bu tür savaş bölgesi deneyimlerinin yaygınlığını ve algılanan yoğunluğunu ölçmek için kullanılabilir.¹²⁹

Ahlaki Yaralanma Anketi (The Moral Injury Questionnaire, MIQ-M). Joseph M. Currier ve arkadaşları tarafından geliştirilen bu değerlendirme aracı 19 maddeli bir ankettir, AY olaylarını ve semptomlarını ölçmektedir.¹³⁰ AY'ın varlığını tespit edebilmek için işe yaramakta ancak AY'ın derinliğinin anlaşılması ve tedaviye yanıt olarak AY semptomlarındaki değişikliklerin takip edilmesi için veri sağlayamamaktadır.¹³¹

Ahlaki Yaralanma Semptom Ölçeği-Ordu Versiyonu (The Moral Injury Symptom Scale-Military Version, MISS-M). 45 maddeli bir ölçektir. AY olaylarını değil, AY semptomlarını değerlendirmektedir. Özellikle AY'ın manevi/dinî göstergelerini ölçmektedir. Dolayısıyla AY'ın hem psikolojik hem de manevi/dinî semptomlarını değerlendiren ilk çok boyutlu ölçektir. Klinik uygulamada ve tedavilerin etkinliğini inceleyen araştırmaların yürütülmesinde semptom şiddetini değerlendirmek için güvenilir ve geçerli bir ölçektir.¹³² AY'ın semptomlarını kapsamlı bir şekilde en ince

(ed.), *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*. (London: Lexington Books, 2020), 21-32, 30.

¹²⁷ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 128.

¹²⁸ Nash, vd. "Psychometric Evaluation of the Moral Injury Events Scale".

¹²⁹ Nash, vd. "Psychometric Evaluation of the Moral Injury Events Scale", 650, Bryan vd., "Moral Injury, Suicidal Ideation, and Suicide Attempts in a Military Sample", 155.

¹³⁰ Currier, vd. "Initial Psychometric Evaluation of the Moral Injury Questionnaire-Military Version".

¹³¹ Koenig, Harold G. vd. "Screening for Moral Injury: The Moral Injury Symptom Scale-Military Version Short Form". *Military Medicine* 183 (2018), 659-665, 660.

¹³² Koenig, "Measuring Symptoms of Moral Injury in Veterans and Active Duty Military With PTSD", 157.

ayrıntısına kadar incelemesine ve sağlam psikometrik özelliklere sahip olmasına rağmen uzunluğu klinik uygulamalarda kullanımını azaltmaktadır.¹³³

Ahlaki Yaralanma Semptom Ölçeği-Ordu Versiyonu Kısa Form (The Moral Injury Symptom Scale-Military Version Short Form, MISS-M-SF). 45 maddeli uzun versiyonun belirtilen nedenden dolayı kullanımının kısıtlı olmasına binaen kısaltılması ile elde edilen 10 maddeli yeni ölçektir. Bu haliyle sınırlı zamanı olan klinisyenler ve araştırmacılar için AY'ı kapsamlı bir şekilde değerlendirebilecek kısa bir ölçeğin gerektiği klinik ve araştırma alanlarında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca AY ile intihar riski arasında bulunan yüksek korelasyona dayanarak kullanımı kolay kısa bir tarama aracının klinisyenlere sağlanması intiharı önleme ve uygun müdahalelere yönlendirme için önemli bir adımdır. Bu ölçek klinisyenlerin tedaviye yanıtı izlemek için AY semptomlarının şiddetini zaman içinde değerlendirmelerine de olanak tanımaktadır.¹³⁴

Ahlaki Yaralanma İfadeleri Ölçeği-Ordu Versiyonu (The Expressions of Moral Injury Scale - Military Version, EMIS-M). Askerî topluluklarda AY'ın uyarı veren işaretlerinin değerlendirilmesi için güvenilir ve geçerli bir araç sağlamak üzere geliştirilen bir ölçektir. Bu ölçek AY olaylarının muhtemel bilişsel ve duygusal sonuçları ile genellikle bu tür ahlaki tepkileri takip eden uyumsuz davranışları tespit etmektedir. Genel olarak ölçeğin maddeleri inançlara/tutumlara, duygulara ve davranışlara bağlı olarak kendine ve başkalarına yönelik semptomlara bölünmüştür.¹³⁵

Ahlaki Yaralanma Sonuç Ölçeği (The Moral Injury Outcome Scale, MIOS). Utançla ilgili ve güven ihlaliyle ilgili iki faktörde 7'şer tane olmak üzere toplam 14 maddeden oluşmaktadır. Amerika, Birleşik Krallık, İsrail, Avustralya ve Kanada'da aktif görev yapmakta olan hizmet üyeleri ve gazilerle çalışan araştırmacılar, (aralarında psikologlar, sosyal hizmet uzmanları, ruh sağlığı hemşirelerin bulunduğu) klinisyenler ve din görevlilerinden oluşan bir konsorsiyum ile yürütülen ve yıllar süren çalışma neticesinde geliştirilen bir ölçektir. Araştırmanın katılımcıları ile nitel mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Hizmet üyeleri ve gazilerden PAYO'nun inançlarını, duygularını ve davranışlarını nasıl değiştirdiklerini tanımlamaları istenmiştir. Zihinsel ve manevi sağlık hizmeti sağlayanlardan da AY'dan muztarip olan hizmet üyeleri ve gazilerin sorunlarını ve mücadelelerini anlatmaları istenmiştir.¹³⁶

¹³³ Koenig vd. "Screening for Moral Injury: The Moral Injury Symptom Scale-Military Version Short Form", 660.

¹³⁴ Koenig vd. "Screening for Moral Injury: The Moral Injury Symptom Scale-Military Version Short Form", 663-664.

¹³⁵ Currier, Joseph M. vd. "Development and Evaluation of the Expressions of Moral Injury Scale-Military Version". *Clinical Psychology & Psychotherapy* 25 (2017), 474-488, 476.

¹³⁶ Litz vd. "Defining and Assessing the Syndrome of Moral Injury: Initial Findings of the Moral Injury

8. Ahlaki Yaralanmada Yaklaşımlar ve Tedaviler

AY'dan kurtulma ve tedavi olma, bireylerin ahlaki acılarıyla kurdukları ilişkilerdeki ve bu acılara davranışsal olarak tepki verme şekillerindeki bir değişikliği içermektedir. Böylelikle *ahlaki iyileşme* (moral healing) gerçekleşmektedir. Bu süreçte geçmişteki ahlaki yanlışların gerçekliği kabul edilir, ahlaki acıya ve ilişkili bilişlere insan deneyiminin bütünü olarak değil bir parçası olarak bakılır.¹³⁷ AY, araştırılmaya başlanmasının ardından psikoloji biliminde büyük bir ilgi görmesine karşın psikiyatri alanında yeni yeni ele alınmaktadır. TSSB ve depresif bozukluklar için verilen tedaviler, AY için yetersiz kalabilmekte¹³⁸ hatta AY semptomlarını daha da kötüleştirebilmektedir.¹³⁹ Psikoloji ve pastoral bakım alanlarında henüz sağlam kanıtlar elde edilmemiş olmasına rağmen AY'ı hedefleyen psikoterapötik müdahaleler geliştirilmekte, test edilmekte, kullanılmakta ve tedavinin aciliyeti vurgulanmaktadır. Bunun nedeni, TSSB'nin geleneksel tedavilere zayıf yanıt vermesi ve AY semptomlarının TSSB tedavisini kısmen de olsa bloke etmesidir. AY semptomlarında azalma meydana gelmesi ile psikiyatrik bir rahatsızlık olan TSSB'nin geleneksel psikolojik ve farmakolojik tedavilere yanıtının hızlanabileceği ifade edilmektedir.¹⁴⁰ Nitekim AY, tedavi gerektiren toplu semptomatik bir yaralanmadır.¹⁴¹

AY tedavisinde kullanılmak üzere çeşitli modeller geliştirilmektedir. Amerika'da AY'a müdahale etme konusunda Kabul ve Kararlılık Terapisi ve Uyarlanabilir Anlatım gibi özel tedaviler geliştirilmiştir. İngiltere'de ise klinisyenler Travma Odaklı Bilişsel Davranışçı Terapi kullanmaktadır.¹⁴² Diğer geliştirilmiş olan müdahalelerin arasında Travma Bilgisi Suçluluk Azaltma Terapisi bulunmaktadır. AY tedavisi için geliştirilen bir modelde ise güven inşası, ahlaki yaralayıcı olayların detaylı anlatımı, şefkatli bir ahlaki otorite ile hayali diyalog, suç

Outcome Scale Consortium", 13.

¹³⁷ Farnsworth vd., "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury", 394.

¹³⁸ Kent D. Drescher vd. "An Exploration of the Viability and Usefulness of the Construct of Moral Injury in War Veterans". *Traumatology* 17/1 (2011), 8-13; Shira Maguen - Kristine Burkman. "Combat-related Killing: Expanding Evidence-based Treatments for PTSD". *Cognitive and Behavioral Practice* 20/4 (2013), 476-479, 476; Maria M. Steenkamp vd. "Psychotherapy for Military-Related PTSD A Review of Randomized Clinical Trials". *JAMA The Journal of the American Medical Association* 314/5 (2015), 489-500, 497.

¹³⁹ Jamieson, vd. "Military moral injury: A concept analysis", 1062.

¹⁴⁰ Koenig vd. "Screening for Moral Injury: The Moral Injury Symptom Scale-Military Version Short Form", 664.

¹⁴¹ Jinkerson, Jeremy D. "Defining and Assessing Moral Injury: A Syndrom Perspective", 126.

¹⁴² Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 128.

paylaşmak, telafi etmek veya telafi arayışı ve kabul gibi adımları bulunmaktadır.¹⁴³ Psikodinamik terapi PAYO'ya odaklanmakta ve kendiliğın keşfi yolunda suçluluk ve utancın ele alınmasında rol oynayabilmektedir.¹⁴⁴ Geliştirilen psikoterapilerden birisi olan işlevsel eğilimli Kabul ve Kararlılık Terapisi (KKT)¹⁴⁵, AY için uyumlu olduğu düşünölen tanılar arası terapötik bir yaklaşımdır. Çok çeşitli endişeleri, semptomları ve teşhisleri ele almak üzere tasarlanmış kanita dayalı bir davranışsal müdahaledir, odak noktası ise davranışsal ve sosyal işlevselliğı artırmaktır.¹⁴⁶ KKT utanç, depresyon, madde kullanımı ve olumsuz davranışları azaltmaktadır.¹⁴⁷ TSSB için tipik tedaviler korku ve travma ile ilgili diğer semptomları azaltmaya hizmet ederken KKT, suçluluk, utanç ve iğrenme gibi bazı temel duyguların deneyimlenmesi yoluyla AY'dan muztarip olup kendilerini insanlık dışı görenleri insan olduklarını ve çektikleri acının aslında yaşayamadıkları değerlerinin bir hatırlatıcısı olduğunu düşünmelerini sağlamaktadır.¹⁴⁸

Ancak bu tedaviler her ne kadar TSSB tedavisinde AY'ı ele alan ilerlemeler olsalar da ve umut verici sonuçlar gösterebilirler de hiçbirini AY'ın önemli boyutlarından ve bileşenlerinden olan manevi kaynakları ve hedeflenen manevi sıkıntıyı özel olarak içermemektedir. Az önce değinilen bir çeşit farkındalık terapisi olan Kabul ve Kararlılık Terapisi AY için uygulanabilir ve umut verici bir tedavi olarak kabul edilse ve hatta bu müdahaleyi destekleyen nitel veriler mevcut olsa da¹⁴⁹ bu terapi de bahsedilen eleştirilere maruz kalmaktadır. Buna karşılık, birkaç müdahale manevi kaynakları kullanmakta ve bunları TSSB'nu azaltmayı vaat etmektedirler. Bunlar arasında ise Mantra Meditasyonu, Farkındalık Meditasyonu ve Manevi Güçler İnşa Etme bulunmaktadır. Bu müdahaleler manevi kaynakları içermektedirler fakat AY'ı hedef almamakta ve ölçmemektedirler. AY manevi inançlar ve değerlerle yakından bağlantılıdır ancak bunlar seküler yaklaşımlarda ele alınmamaktadır. Hele ki travma

¹⁴³ Nash, - Litz, "Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members", 371-373.

¹⁴⁴ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 128.

¹⁴⁵ Farnsworth vd., "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury", 391.

¹⁴⁶ Farnsworth vd., "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury", 394.

¹⁴⁷ Jason A. Nieuwsma vd. "Possibilities within Acceptance and Commitment Therapy for Approaching Moral Injury". *Current Psychiatry Reviews* 11 (2015), 193-206, 195.

¹⁴⁸ Farnsworth vd., "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury", 396.

¹⁴⁹ Farnsworth vd., "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury", 391.

nedeniyle ortaya çıkan dinî inanç kaybı ve manevi mücadelelerden seküler terapilerde asla bahsedilmemektedir. Seküler yaklaşımlar manevi kaynaklara, manevi mücadelelere ve travmanın manevi etkilerine ve bunların TSSB semptomları bağlantılarına değil, düşünme hatalarına, işlevsiz bilişlere ve altta yatan hatalı varsayımlara ve rasyonel gerekçelere odaklanmaktadır. Ayrıca TSSB tedavisinde maneviyatı ele alan yaklaşımlar arasında özellikle bireysel tedavi için AY tipik olarak ele alınmamaktadır. Bu noktada, AY'ı hedefleyen TSSB için geliştirilen yeni bir tedavi yöntemi ise Manevi Olarak Bütünleştirilmiş Bilişsel İşleme Terapisidir (MOBBİT).¹⁵⁰

MOBBİT bir klinik psikolog, bir aktif ordu psikoloğu, bir psikiyatrist ve gazi işleri manevi danışmanı tarafından geliştirilmiştir. Bireylerin travma hakkındaki düşüncelerini değiştirmelerine yardımcı olmak için bilişsel yeniden yapılandırma ve davranışsal egzersizleri kullanan Bilişsel İşleme Terapisinden (BİT) uyarlanmıştır. MOBBİT uyumsuz düşünce kalıplarına meydan okumak için danışanların (manevi inançlar, uygulamalar, kutsal yazılar, değerler ve motivasyonlar gibi) manevi/dinî kaynaklarını kullanarak bilişsel yeniden yapılandırmaya odaklanarak travmanın hatalı yorumlarına meydan okuma şeklinde AY'ı hedeflemektedir. Ahlaki onarım ihtiyacının ele alınması için MOBBİT AY'nın utanç, suçluluk, öfke, moral bozukluğu ve kendini sabote edici davranışlar gibi zarar verici sonuçları çözümlemek için şefkat, lütuf, manevi rehberli imgeler, tövbe, itiraf, bağışlama, kefaret, kutsama, telafi etme ve düzeltme yapma gibi manevi kavramları, pratikleri ve araçları kullanmaktadır. Manevi mücadeleler Tanrı'ya olayların gerçekleşmesine izin verdiği için öfke duymayı, Tanrı tarafından cezalandırıldığını hissetmeyi, Tanrı'nın sevgisini ve kişinin dinî inancını sorgulamayı, Tanrı veya kişinin inanç topluluğu tarafından terk edildiğini hissetmesini veya ciddi travmatik deneyimler sonucunda inancını tamamen kaybetmesini içerebilmektedir. Manevi/ dinî içeriğinden dolayı MOBBİT kendisini maneviyatlı veya dindar olarak tanımlayanlar için kullanımı uygun olan bir yaklaşımdır, 12 seans sürmektedir.¹⁵¹

AY tedavisinde klinik uygulamalarda affedicilik merkezî bir role sahiptir. PAYO'yu gerçekleştirmekle suçlananın kim olduğuna bağlı olarak kişinin kendisini veya başkalarını affetmesi önemlidir. Affetme yoğun bir duygusal, bilişsel, sosyal ve manevi çalışmayı gerektirmektedir. Bu çalışma şefkati sürdürmek ve bilgelige ulaşmak gibi hususları içermektedir.¹⁵² Manevi alandaki

¹⁵⁰ Pearce vd., "Spiritually Integrated Cognitive Processing Therapy: A New Treatment for Post-traumatic Stress Disorder That Targets Moral Injury", 2.

¹⁵¹ Pearce vd., "Spiritually Integrated Cognitive Processing Therapy: A New Treatment for Post-traumatic Stress Disorder That Targets Moral Injury", 3.

¹⁵² Nash, - Litz, "Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members", 371.

affedicilik uygulamalarının kökleri manevi/dinî ve kültürel anlatılar ve ritüellerdir. Affedicilik, olumsuz duyguların azalmasını, iç huzurunu ve yaşam kalitesinin artmasını, tövbe etmeyi, yeniden düzenlemeyi ve Kutsal ile ve toplulukla yeniden bağlantı kurmayı sağlayabilmektedir.¹⁵³ TSSB için yapılan kanıta-dayalı tedaviler ise kendini-affetme konusunu içermemektedir.¹⁵⁴

AY kimilerinin hayata dair sahip oldukları anlamı aşındırabilmekte, hatta inançlarına meydan okuyabilmektedir.¹⁵⁵ PAYO, özellikle ülke dışı askerî görevlendirmelerde, maneviyatın etkilenmesine ve sarsılmasına neden olabilmektedir. Tanrı'nın varlığının, gücünün ve etkisinin sorgulanması durumu ve inanç kaybı ortaya çıkabilmektedir.¹⁵⁶ Bu gibi durumlarda olumsuz bir bakış açısıyla sıkıntılar ve problemlerin üstesinden gelme yolu olan olumsuz dinî başa çıkma söz konusu olabilmektedir. Neticede bu olumsuz mücadele türü bireylerin psikolojilerine olumsuz olarak yansiyabilmekte ve yaşam kalitesini düşürebilmekte, depresyon risklerini yükseltebilmekte, fiziksel sağlıklarını bozabilmekte ve ölüm riskini artırabilmektedir.¹⁵⁷ Dinî inançlar ve maneviyat ise travma sonrası büyüme ile ilişkilidir ve TSSB semptomlarıyla ters orantılıdır. Bu nedenle dinin ve maneviyatın AY için önemli değişkenler olabileceği düşünülmektedir.¹⁵⁸ Manevi inanç ve dinî ritüeller de yaşam dönüşümleri, toplum hizmeti, anlatım ve bilişsel yeniden yapılandırma gibi AY için muhtemelen yararlı sonuçlar doğurmaktadır.¹⁵⁹

Yakın zamanlarda geliştirilmiş olan manevi yaklaşım ve müdahaleler AY'ı rahatlatılabilmek için kabul süreçleri üretmeyi amaçlamaktadır. Bunlar Manevi Güç Oluşturma, Dinî olarak Bütünleştirilmiş Bilişsel Davranış Terapisi, Pastoral Anlatı Açıklaması, Ahlaki Yaralanma Uzlaşması, Topluluk Katılımı Yoluyla Kıdemli Kimliğin Dönüşümü olarak sıralanabilir. Bu programlar çeşitli uygulamalar yoluyla kabul konusunda kişiyi desteklemekte ve teşvik etmektedir. Bu uygulamalar arasında daha yüksek bir güce teslim olma, affetme ve af dileme, bir destek grubuna ve/veya ahlaki otoriteye kendini ifşa ve itiraf etme, kendini

¹⁵³ Suzette Bremault-Phillips vd. "Forgiveness: A Key Compotent of Healing From Moral Injury?" *Frontiers in Psychiatry* 13, 906945 (2022), 1-7, 2.

¹⁵⁴ Maguen - Burkman. "Combat-related Killing: Expanding Evidence-based Treatments fot PTSD", 477.

¹⁵⁵ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 127.

¹⁵⁶ Hodgson, vd. "Moral injury, Australian veterans and the role of chaplains: An exploratory qualitative study", 3074.

¹⁵⁷ Harold G. Koenig vd., "Religious Coping and Health Status in Medically Ill Hospitalized Older Adults". *The Journal of Nervous & Mental Disease* 186/9 (1998), 513-521, 513-514.

¹⁵⁸ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 127.

¹⁵⁹ Drescher, 2011; akt. Nash, - Litz, "Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members", 371.

Tanrı/yaşam ve toplumla uzlaştırma, özür ve düzeltmeler yapma ve dua ve/veya meditasyon ile kendini aşma bulunmaktadır. Bu programların yanı sıra manevi danışmanların kabul ve farkındalığı hedef alan çok çeşitli antik dinî/manevi uygulamaları vardır. Bunlar meditasyon, tefekkür, dua, kutsal okumalar, rehberli imgelem, nefes alma teknikleri, farkındalık, Tai Chi/Qigong ve yogadır. Bu uygulamaların zihinsel ve bedensel sağlığa olumlu etkilerinin olduğunu gösteren çalışmalar literatürde bulunmaktadır.¹⁶⁰

AY deneyiminin keşfedilmesi, suçluluk ve utanç konularının düşünülmesi, bağışlama aranması ve bireylerin kendileri, aileleri ve topluluklarıyla yeniden bağlantı kurmalarına yardımcı olmak için faydalanılan en güncel geliştirilmiş tekniklerden birisi, yüzyıllardır din görevlileri tarafından kullanılan revize edilmiş bir itiraf modeli olan “pastoral hikâye ifşası”dır. Bu model sekiz aşamalıdır. Program kapsamında 60-90 dakikalık oturumlar sıralı bir şekilde sekiz aşamada gerçekleştirilmektedir. Bu aşamalar şu şekildedir: Dostça ilişki: Askerî personel ile manevi danışman arasında mutlak gizlilik sağlayan yakınlık ve güven geliştirilir. Yansıma: Askerî personel operasyonel yaşam yolculuğu ve ahlaki açıdan zararlı deneyimleri hakkında sözlü, yazılı veya farklı bir şekilde anlatım yapar. Gözden geçirme: Askerî personelin ahlaki açıdan yaralayıcı deneyimlerine ilişkin yansımalarının, özellikle de kendi kendini suçlamalarıyla ilgili olarak geçmiş düşünceleri, sözleri, eylemleri ve ihmalleri göz önünde bulundurarak derinlemesine vicdan incelemesi yapılır. Yeniden yapılandırma: Olayla ilgili ahlaki/etik konu yeniden yapılandırılarak keder, suçluluk, utanç, öfke, ihanet, güven ve bağışlama duyguları ele alınır. Restorasyon: Mümkünse dinlenen yakınmalar, şikâyetler için restorasyon yapılır. Ritüel: Pişmanlık ifade eden, hataları adlandıran, fikir değiştiren ve/veya kendinden ve önemli veya kutsal olan başkalarından af dileyen resmî veya gayri resmî, seküler veya dinî ritüeller gerçekleştirilir. Yenileme: Askerî personel, aile, arkadaşlar, iş yeri, topluluk, kutsal/ilahi/Tanrı ile yeniden bağlantı kurarak, anlamlı ve amaçlı faaliyetlerde bulunarak yenilemeye katılır. Yeniden bağlantı: Askerî personel, dayanıklılık geliştirmek ve uzun vadede devamlılık sağlamak için gelecekteki değerleri, kariyer planlarını ve kendileri ile önemli diğer kişilerle ilgili kişisel hedeflerini yeniden gözden geçirmek ve uygulamak için destek ve kaynak alır. Bu adımlarda manevi danışmanlık ve rehberlik sağlanarak AY üzerinde çalışılmaktadır.¹⁶¹

Dünya Sağlık Örgütü'nün yayınladığı “Pastoral Müdahale Kodları”nın revizyonunun ardından çeşitli din hizmetleri, manevi değerlendirme, manevi

¹⁶⁰ Wesley H. Fleming, “Moral Injury and the Absurd: The Suffering of Moral Paradox”. *Journal of Religion and Health* 60/5 (2021), 3012-3033.

¹⁶¹ Carey - Hodgson, “Chaplaincy, Spiritual Care and Moral Injury: Considerations Regarding Screening and Treatment”, 5-6.

danışmanlık, rehberlik ve eğitim, manevi destek, manevi ritüel ve müttefik sağlık müdahalesi – manevi bakım olarak beş manevi müdahale kodlama kategorisine ayrılmıştır.¹⁶² Tüm bu kodlar AY söz konusu olduğunda pastoral, manevi ve dinî müdahale bakımından ön plana çıkmaktadır. TSSB'nun eşlik etmediği AY, bir manevi danışman veya etik uzmanı tarafından makul bir şekilde çözümlenebilir. AY'da yaklaşımlar, tedaviler ve müdahale yöntemleri her ne olursa olsun PAYO'yu bireye hatırlatırken ölçülü olabilmeyi sağlayacak şekilde yeniden çerçeveleme ve yeniden kategorize etme konusuna dikkat edilmesi gerekmektedir.¹⁶³

Sonuç

AY belki insanlık tarihi boyunca var olagelmiş ancak bilimsel anlamda ele alınışı oldukça yeni olan bir olgudur. Bireyi fiziksel, psikolojik, sosyal ve manevi yönden derinden sarsan, travma kaynaklı bir sendrom olarak değerlendirilmektedir. Bu sendrom kişinin sınıksız tutunduğu ve benimsediği ahlaki inançlarının, değerlerinin veya etik standartlarının ihlali ve olumsuz etkilenmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır. AY'a neden olan bu ihlaller, başkalarının acısı, ıstırabı veya ölümüyle sonuçlanan ve bir bireyin, kuruluşun veya topluluğun ahlaki bütünlüğüne temelden meydan okuyan insanlık dışı eylemlerde bulunmak, bu gibi eylemlere tanık olmak veya bu gibi eylemleri öğrenmek ve engelleyememektir. Ayrıca meşru otoriteye sahip güvenilir kişilerin doğru olana bütünüyle ihanet etmelerini tecrübe etmek de AY'a neden olmaktadır. Bu ihlallere sebep olan durum, olay ve tecrübeler olan PAYO, vahşet, zulüm, işkence, sakatlama, tecavüzün yanı sıra ölüm ve şiddeti içermeyen önemli iki tercih arasında seçim yapmak ve karar almak da olabilmektedir. Bu ihlaller çözümlenmediklerinde ahlaki uyumsuzluk ortaya çıkabilmekte ve bireyde çeşitli sendromlar gelişebilmektedir. Bu sendromlar arasında utanç, suçluluk, kendine, başkalarına ve aşkın varlıklara karşı güven kaybı, hayata dair ontolojik bir anlam kaybı gibi manevi varoluşsal çatışmalar, dinî ritüellerde azalma veya dinî uygulamaların yapılmaması, inanç kaybı ve tüm bunların da tetikledikleri depresyon, kaygı, öfke, ahlaki çatışmayı yeniden yaşamak, sosyal yabancılaşma gibi sosyal sorunlar, meslektaşlar, eş ve aile gibi ilişkilerde sorunlar ve kendini sabote etme, madde bağımlılığı, intihar düşüncesi ve ölüm gibi kendine zarar verme bulunmaktadır.

¹⁶² WHO. *The World Health Organization International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, Tenth Revision*; Carey, Lindsay B. - Cohen, Jeffrey. "The Utility of the WHO ICD-10-AM Pastoral Intervention Codings Within Religious, Pastoral and Spiritual Care". *Journal of Religion and Health* 54 (2015), 1772-1787; Carey - Hodgson, "Chaplaincy, Spiritual Care and Moral Injury: Considerations Regarding Screening and Treatment", 1-2.

¹⁶³ Jones, "Moral Injury in a Context of Trauma", 128.

AY pek çok meslek grubunda ortaya çıkabilen bir sendromdur. Başta ilk tespit edildiği ve adının konulduğu ordu bünyesinde askerî personel, öğrenciler ve yakınları, kolluk kuvvetleri, polisler, doktorlar ve hemşireler gibi sağlık hizmeti personeli, tıp öğrencileri, dinî liderler, öğretmenler, itfaiyeciler gibi acil müdahale ekipleri, gazeteciler ve PAYO'ya maruz kalmış olan sıradan bireyler de AY'dan muztarip olabilmektedir. AY'ın tespit edilebilmesi ve değerlendirilebilmesi için çeşitli ölçekler oluşturulmuştur. Ortaya konan tanımlar, teorik ve uygulamalı çalışmalarla müdahale yaklaşımları, yöntemleri ve tedavi yolları geliştirilmiştir. Ancak kavramın yakın zamanda ele alınmaya başlaması ve özellikle Hristiyan ve Batı kaynaklı çalışmaların konu üzerinde yürütülmesi nedeniyle araştırmaya açık bir olgu olarak farklı kültürlerdeki yeri ve öneminin tespit edilmesi önem arz etmektedir. AY hakkında çeşitli bağlamlarda yürütülecek teorik ve uygulamalı çalışmaların kavramla ilgili farklı alanlardaki literatüre yeni perspektifler kazandırılması gerekmektedir.

Öneriler

AY konusunda çeşitli alanlarda ve disiplinler arası çalışmalara ihtiyaç vardır. Farklı demografik özelliklere sahip bireyler ve gruplar üzerinde, farklı meslek grupları arasında araştırmalar bu olgu hakkında daha ayrıntılı veri elde edilmesine yardımcı olacaktır. AY'ın sonuçlarını ölçen ölçeklerin de tasarımı ve mevcut olanların doğrulanması konularında araştırmalara ihtiyaç vardır. Ayrıca PAYO'nun sonuçlarını daha iyi anlamak için de araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konu için gerek görüldüğü takdirde farklı kültürel arka planlara sahip örneklem için geçerli ve güvenilir ölçeklerin geliştirilmesi gerekmektedir. Mevcut AY ölçeklerinin Türk örneklem üzerinde test edilmesi ve Türk kültürüne uyarlanması, AY'ı güvenilir ve geçerli bir şekilde değerlendirebilecek Türk kültürüne uyumlu ölçeklerin geliştirilmesi de önem arz etmektedir. AY ile maneviyat ve dindarlık gibi değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi AY'ın iyileştirilmesinde rol oynayabilecek yaklaşımların geliştirilmesine ışık tutacaktır. Manevi danışmanların eğitimlerinde AY konusunun ayrıntılı bir şekilde ele alınması da din psikolojisinin uygulamalı alanlarından olan manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti için destekleyici bir adım olacaktır.

AY ordu personeli dışında siviller ve diğer meslek grupları arasında da yaygın olabilen bir sendrom olması nedeniyle farklı gruplar üzerinde çalışılarak etkilerinin ve semptomlarının ölçümü ve uygun tedavi yaklaşımlarının tespit edilmesi önemli bir konudur. Her ne kadar insan her yerde aynı insan olsa da kültürel ve dinî çeşitliliğin yansımaları göz ardı edilmeden farklı içeriklerde AY tecrübesinin daha iyi ve bir bütün halinde anlaşılabilmesi için araştırılması önem arz etmektedir. Türkiye'de henüz ele alınmamış olan bu sendromun farklı

meslek grupları üzerinde nitel, nicel, karma metot ve deneysel yöntem ve tekniklerle araştırılması, biyo-psiko-sosyal ve manevi varlık olan insanın iyi oluş, sağlık ve refahına hizmet noktasında fayda sağlayacaktır.

Kaynakça

- American Psychiatric Association. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*. Washington, DC, London, England: American Psychiatric Publishing, 2013.
- Bremault-Phillips, Suzette vd. "Forgiveness: A Key Component of Healing From Moral Injury?". *Frontiers in Psychiatry* 13, 906945 (2022), 1-7.
- Brock, Rita N. - Lettini, Gabriella *Soul Repair: Recovering from Moral Injury after War*. Boston, MA: Beacon Press. 2013.
- Bryan, AnnaBelle O. vd. "Moral Injury, Suicidal Ideation, and Suicide Attempts in a Military Sample". *Traumatology* 28 (2014), 154-160.
- Carey, Lindsay B. - Cohen, Jeffrey. "The Utility of the WHO ICD-10-AM Pastoral Intervention Codings Within Religious, Pastoral and Spiritual Care". *Journal of Religion and Health* 54 (2015), 1772-1787.
- Carey, Lindsay B. - Hodgson, Timothy J. "Chaplaincy, Spiritual Care and Moral Injury: Considerations Regarding Screening and Treatment". *Frontiers in Psychiatry* 9, 619 (2018), 1-10.
- Carey, Lindsay Brian. vd. "Moral Injury, Spiritual Care and the Role of Chaplains: An Exploratory Scoping Review of Literature and Resources". *Journal of Religion & Health* 55 (2016), 1218-1245.
- Coady, Alanna vd. "The Emergence and Development of the Concept of Moral Injury". *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*, ed. Brad E. Kelle (London: Lexington Books, 2020), 21-32.
- Currier, Joseph M. vd. "Moral Injury, Meaning Making, and Mental Health in Returning Veterans". *Journal of Clinical Psychology* 00/0 (2014), 1-12.
- Currier, Joseph M. vd. "Initial Psychometric Evaluation of the Moral Injury Questionnaire-Military Version". *Clinical Psychology & Psychotherapy* 22 (2015a), 54-63.
- Currier, Joseph M. vd. "Morally Injurious Experiences and Meaning in Salvadorian Teachers Exposed to Violence". *Psychological Trauma: Theory, Research, and Policy* 7/1 (2015b), 24-33.
- Currier, Joseph M. vd. "Development and Evaluation of the Expressions of Moral Injury Scale-Military Version". *Clinical Psychology & Psychotherapy* 25 (2017), 474-488.
- Çetin, Hakan. Üniversite Mezunu Yetişkin Bireylerin Dini Tutum Düzeyleri ile Suçluluk-Utanç Duygularının Karşılaştırılması. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018. 57833.pdf (istanbul.edu.tr)
- Denov, Myriam "Encountering Children and Child Soldiers During Military

- Deployments: The Impact and Implications for Moral Injury". *European Journal of Psychotraumatology* 13 (2022), 1-17.
- Drescher, Kent D. vd. "An Exploration of the Viability and Usefulness of the Construct of Moral Injury in War Veterans. *Traumatology* 17/1 (2011), 8-13.
- Farnsworth, Jacob K. vd. "A Functional Approach to Understanding and Treating Military-related Moral Injury". *Journal of Contextual Behavioral Science*, 6/4 (2017), 391-397.
- Fleming, Wesley H. "Moral Injury and the Absurd: The Suffering of Moral Paradox". *Journal of Religion and Health* 60/5 (2021), 3012-3033.
- Fleming, Wesley H. "Complex Moral Injury: Shattered Moral Assumptions". *Journal of Religion and Health* 61/2 (2022), 1022-1050.
- Flipse Vargas, Alison vd. "Moral Injury Themes in Combat Veterans' Narrative Responses from the National Vietnam Veterans' Readjustment Study". *Traumatology* 19/3 (2013), 243-250.
- Ford, Eric W. "Stress, Burnout, and Moral Injury: The State of the Healthcare Workforce". *Journal of Healthcare Management* 64/3 (2019), 125-127.
- Freud, Sigmund. *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*. Çev. Banu Büyükkal - Saffet Murat Tura. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Friedman, Matthew J. "Post-Vietnam Syndrome: Recognition and Management". *Psychosomatics* 22/11 (1981), 931-942.
- Fuss, Peter. "Conscience". *Ethics* 74/2 (1964), 111-120.
- Gray, Matt J. vd. "Adaptive Disclosure: An Open Trial of a Novel Exposure-based Intervention for Service Members With Combat-related Psychological Stress Injuries". *Behavior Therapy* 43 (2012), 407-415.
- Greene, Talya vd. "Psychological trauma and moral injury in religious leaders during COVID-19". *Psychol Trauma* 12/S1 (2020), 143-145.
- Griffin, Brandon vd. "Moral Injury: An Integrative Review". *Journal of Traumatic Stress* 32/3 (2019), 350-362.
- Grimell, Jan. "Veterans, the hidden wounds of war, and soul repair". *Spiritual Care* 7/4 (2018), 353-363.
- Harris, J. Irene vd. "Spiritually Integrated Interventions for PTSD and Moral Injury". *Current Treatment Options in Psychiatry* 8/4 (2021), 1-17.
- Held, Philip vd. "Do morally injurious experiences and index events negatively impact intensive PTSD treatment outcomes among combat veterans?" *European Journal of Psychotraumatology* 12 (2021), 1-11.
- Hodgson, Timothy J. vd. "Moral injury, Australian veterans and the role of chaplains: An exploratory qualitative study". *Journal of Religion and Health* 60 (2021), 3061-3089.
- Jamieson, Nikki vd. "Military moral injury: A concept analysis". *International Journal of Mental Health Nursing* 29 (2020), 1049-1066.
- Jinkerson, Jeremy D. "Defining and Assessing Moral Injury: A Syndrom Perspective". *Traumatology* 22/2 (2016), 122-130.

- Jones, Edgar. "Moral Injury in a Context of Trauma". *BR J Psychiatry* 216/3 (2020), 127-128.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'a Göre Vicdanın Kaynağı ve İşlevleri". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/18 (2003), 131-162.
- Koenig, Harold G. "Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with PTSD". *Religions* 9/86 (2018), 157-170.
- Koenig, Harold G. - Al Zaben, Faten "Moral Injury: An Increasingly Recognized and Widespread Syndrome". *Journal of Religion and Health* 60/5 (2021), 2989-3011.
- Koenig, Harold G. vd. "Rationale for Spiritually Oriented Cognitive Processing Therapy for Moral Injury in Active Duty Military and Veterans With Posttraumatic Stress Disorder". *The Journal of Nervous and Mental Disease* 205/2 (2017), 147-153.
- Koenig, Harold G. vd. "Screening for Moral Injury: The Moral Injury Symptom Scale-Military Version Short Form". *Military Medicine* 183 (2018), 659-665.
- Koenig, Harold G. vd. "Assessment of Moral Injury in Veterans and Active Duty Military Personnel With PTSD: A Review". *Front. Psychiatry* 10 (2019), 443-458.
- Koenig, Harold G. vd. "Religion and Psychiatry: Recent Developments in Research". *BJ Psych Advances* 26 (2020), 262-272.
- Kohlberg, Lawrence. "The development of Children's Orientations toward a Moral Order: I. Sequence in the Development of Moral Thought". *Vita Humana*, 6/1-2 (1963), 11-33.
- Kondrath, Susannah R. "Moral Injury and Spiritual Distress: Clinical Applications in Interdisciplinary, Spiritually Integrated Interventions". *Current Treatment Options in Psychiatry* 9 (2022), 126-139.
- Kopacz, Marek S. vd. "It's Time to Talk About Psychian Burnout and Moral Injury". *Lancet Psychiatry* 6/11 (2019), e28.
- Kuile, Hagar ter - Ehrling, Thomas "Predictors of Changes in Religiosity After Trauma: Trauma, Religiosity, and Posttraumatic Stress Disorder". *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 6/4 (2014), 353-360.
- Litz, Brett T. vd. "Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy". *Clinical Psychology Review* 29/8 (2009), 695-706.
- Litz, Brett T. – Kerig, Patricia K. "Introduction to the Special Issue on Moral Injury: Conceptual Challenges, Methodological Issues, and Clinical Applications". *Journal of Traumatic Stress* 32/2 (2019), 341-349.
- Litz, Brett T. vd. "Defining and Assessing the Syndrome of Moral Injury: Initial Findings of the Moral Injury Outcome Scale Consortium". *Front Psychiatry* 13 (2022), 1-16.
- Maguen, Shira - Burkman, Kristine. "Combat-related Killing: Expanding Evidence-based Treatments for PTSD". *Cognitive and Behavioral Practice* 20/4 (2013), 476-479.
- Maguen, Shira - Griffin, Brandon J. "Research Gaps and Recommendations to Guide Research on Assessment, Prevention, and Treatment of Moral Injury Among

- Healthcare Workers". *Frontiers in Psychiatry* 13, 874729 (2022), 1-6.
- Mantri, Sneha vd. "Identifying Moral Injury in Healthcare Professional: The Moral Injury Symptom Scale-HP". *Journal of Religion and Health* 59 (2020), 2323-2340.
- Mantri, Sneha vd. "Prevalence and Predictors of Moral Injury Symptoms in Health Care Professionals". *The Journal of Nervous and Mental Disease* 209/3 (2021), 174-180.
- McDonald, Joseph. "What is Moral Injury?: Current Definitions, Perspectives, and Context". *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*, ed. Brad E. Kelle (London: Lexington Books, 2020), 7-20.
- Murray, Esther vd. "Are Medical Students in Prehospital Care at Risk of Moral Injury?" *Emergency Medicine Journal* 35 (2018), 590-594.
- Nash, William P. - Litz, Brett T. "Moral Injury: A Mechanism for War-related Psychological Trauma in Military Family Members". *Clinical Child and Family Psychology Review* 51 (2013), 1-8.
- Nash, William P. vd. "Psychometric Evaluation of the Moral Injury Events Scale". *Military Medicine* 178/6 (2013), 646-652.
- Nieuwsma, Jason A. vd. "Possibilities within Acceptance and Commitment Therapy for Approaching Moral Injury". *Current Psychiatry Reviews* 11 (2015), 193-206.
- O'Connor, Alison. "Moral injury". *Therapy Today* (March) (2021), 35-37.
- Papazoglou, Konstantinos - Chopko, Brian "The role of Moral Suffering (Moral Distress and Moral Injury) in Police Compassion Fatigue and PTSD: An Unexplored Topic". *Frontiers in Psychology*, 8(1999) (2017), 1-5.
- Pearce, Michelle vd. "Spiritually Integrated Cognitive Processing Therapy: A New Treatment for Post-traumatic Stress Disorder That Targets Moral Injury". *Global Advances in Health and Medicine* 7 (2018), 1-7.
- Nancy J. Ramsay - Carrie Doehring. *Military Moral Injury and Spiritual Care: A Resource for Religious Leaders and Professional Caregivers*. Saint Louis, Missouri: Chalice Press (2019).
- Ramsay, Nancy J. "Spiritual Care for Veterans and Their Families Affected by Moral Injury: How Faith Communities Can Help". *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*, ed. Brad E. Kelle (London: Lexington Books, 2020), 111-122.
- Richardson, Natalie M. vd. "Defining Moral Injury among Military Populations: A Systematic Review". *Journal of Traumatic Stress* 33/4 (2020), 575-586.
- Shay, Jonathan. *Archilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*. New York, Toronto: Atheneum Publishers/Macmillan Publishing Co, 1994.
- Shay, Jonathan. *Odysseus in America: Combat Trauma and the Trials of Homecoming*. New York: Scribner, 2002.
- Shay, Jonathan. "Casualties". *Daedalus, The Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 140/3 (2011), 180-188.
- Shay, Jonathan. "Moral Injury". *Psychoanalytic Psychology* 31/2 (2014), 182-191.

- Steenkmap, Maria M. vd. "Psychotherapy for Military-Related PTSD A Review of Randomized Clinical Trials". *JAMA The Journal of the American Medical Association* 314/5 (2015), 489-500.
- TDK, Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 18 Aralık 2022. <http://sozluk.gov.tr>
- Türkben, Yaşar. "Erol Güngör'ün Vicdan Anlayışı", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED* 42 (2010), 327-332.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Ahlak*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1946.
- Vergote, Antony. *Religion, Belief and Unbelief: A Psychological Study*. Amsterdam, Atlanta: Leuven University Press, 1997.
- Wang, Zhizhong vd. "Psychometric Properties of the Moral Injury Symptom Scale Among Chinese Health Professionals During the COVID-19 Pandemic". *BMC Psychiatry* 20, 556 (2020), 1-10.
- Wang, Zhizhong vd. "Moral Injury in Chinese Health Professionals During the COVID-19 Pandemic". *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 14/2 (2022), 250-257.
- WHO. *The World Health Organization International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, Tenth Revision*. Geneva: World Health Organization, 2002, 2017.
- Williamson, Victoria. "Occupational Moral Injury and Mental Health: Systematic Review and Meta-analysis". *The British Journal of Psychiatry* 212 (2018), 339-346.
- Wortmann, Jennifer H. vd. "Spiritual features of war-related moral injury: A primer for clinicians". *Spirituality in Clinical Practice* 4/4 (2017), 249-261.
- Yan, Grace W. "Teh Invisible Wound: Moral Injury and Its Impact on the Health of Operation Enduring Freedom/ Operation Iraqi Freedom Veterans". *Military Medicine* 181/5 (2016), 451-458.
- Yeterian, Julie D. vd. "Defining and Measuring Moral Injury: Rationale, Design, and Preliminary Findings From the Moral Injury Outcome Scale Consortium". *Journal of Traumatic Stress* 00 (2019), 1-10.